

Osmanlı Dönemi Dirayet Tefsirleri

Muhammet ABAY*

I. Giriş

A. Çalışmanın Kapsamı

İslam'ın doğup geliştiği çevre Arabistan Yarımadası'ydı. İlk müslümanların ekseriyeti de Araplardan oluşmaktaydı. Bilal-i Habeşî, Selman-ı Fârisî gibi içlerinde Arap kökenli olmayan çok az sayıdaki kişi de geldikleri bölgelere nispetle anılmaktaydı. Tâbiûn dönemi gibi çok erken bir zaman diliminde bilhassa ilim alanında varlığını hissettiren yabancı katkısı o zaman da dikkati çekmiş ve Araplar tarafından Arap olmayanları tanımlamak üzere kullanılan "mevâlî" nitelemesi ulemanın ortak vasfı olmuştur.

Türkler, muhtemelen Araplar ve Farşlılardan sonra İslam ile tanışan üçüncü kavimdir. Türklerin İslam'a olan katkıları, önceleri askeri alanda olmuştur. Zamanla Türklerin nüfuzu siyasî alana da hâkim olmaya başlamış, Selçuklular ve nihayet Osmanlılar ile birlikte Müslümanların dünya üzerindeki temsilcisi olma konumuna kadar ilerlemiştir. Siyaset alanındaki bu pozisyon ilmî ve kültürel katkıları da beraberinde getirmiştir. Mâtürîdî (ö. 333/944), Cessâs (ö. 370/981), Ebu'l-Leys es-Semerkindî (ö. 373/983), Nesefî (ö. 710/1310) gibi âlimler tefsir tarihinde dikkati çeken önemli müfessirlerdir. Ancak tefsir tarihini ele alan eserler, Osmanlı'nın hâkim olduğu dönem söz konusu olduğunda, Osmanlı müfessirlerine fazla bir yer vermemekte ve yer verilen müfessirlerin sayısı da birkaç adedi geçmemektedir. Bu durum ister istemez, siyaset sahnesinde benzersiz bir konum elde eden Osmanlıların, bu medeniyet içerisinde tefsir ilmine hizmet eden âlimlerinin bu kadarla mı sınırlı olduğu sorusunu akla getirmektedir. İşte bu çalışma, bu soruya kısmî bir cevap arayışı mahiyetinde olup, bu dönemde yetişip de tefsir ilmiyle

* Yrd. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

meşgul olan ulemanın izini sürerek, yazdıkları tefsirlerin tanıtımına odaklanmaktadır. Ancak konuyu ele almadan önce bu yazıda, çalışmanın kapsamını belirleyen, “Osmanlı” ile “dirayet” mefhumları ele alınarak bir çerçeve çizilmeye çalışılmış; ardından da tefsir ilminin seyrinde bir farklılık, bir ayrışma görülüp görülmediği üzerinde durulmuştur.

1. Osmanlı Ne Demek?

Osmanlı dönemindeki dirayet tefsirleri mevzuunu ele almadan önce “Osmanlı” ifadesi ile ne kastedildiğini netleştirmek gerekiyor. Çünkü bu ifade, küçük bir alanda ortaya çıkarak, yaklaşık 400 yıllık zaman diliminde milyonlarca kilometre kare genişleyen, sonraki 200 yıllık zaman diliminde de daralarak Anadolu’ya hapsolan, çok değişken ve hareketli bir coğrafyayı ve toplamda 625 yıla yaklaşan çok uzun bir zaman dilimini kapsamaktadır. Öte yandan genişleyen bu coğrafya, Türk, Kürt, Arap, Arnavut, Boşnak, Çerkez, Rum, Ermeni vb. çok farklı ırkların, Türkçe, Kürtçe, Arapça, Arnavutça, Boşnakça, Rumca, Ermenice vb. çok farklı dillerin, Müslümanlık, Hıristiyanlık, Yahudilik vb. çok farklı dinlerin bir araya geldiği karışık bir toplumsal yapıyı anlatmaktadır. Bir başka açıdan bu coğrafya kimi zaman istikrarı, kimi zaman da sık sık değişen siyasî irade ve istikrarsızlığı ifade etmektedir. Bir başka açıdan da geçmişten miras alınan köklü ve yerleşik gelenekler ve kurumsal yapıları şamil olarak kullanılmaktadır. Durum bu olunca da “Osmanlı Dirayet Tefsirleri”nin kapsamı, “Osmanlı” ifadesinin kapsamına göre daralma veya genişleme gösterecektir. Aksi takdirde araştırmacı, olmayanı ondan göstermek veya olanı dışlamak durumunda kalacaktır.

Coğrafi açıdan bakılırsa konuya dair daha önce yapılan bazı çalışmalarda özellikle/sadece Anadolu ve Balkanlar gibi kendisini biraz da Osmanlı ile özdeş gören bölgelerdeki tefsir faaliyetleri Osmanlı olarak gösterilirken son zamanlarda yapılan çalışmalarda Suriye ve Irak bölgelerindeki tefsir faaliyetlerini de bu kapsamda düşünme eğilimi hâkim olmaya başlamıştır. Aslında her iki eğilimde de problemler olmakla birlikte bir tercihte bulunmak gerektiği âşıkâr olup, ulema hareketliliğinin son derece yaygın olduğu böyle bir coğrafyada kesin bir sınır çizmek de mümkün değildir. Bu nedenle son zamanlarda ortaya çıkan bu eğilime bir miktar bu makalede de meylediliyor olsa da bu bölge uleması tarafından yazılan tefsirlerde en azından padişaha atfedilmek gibi bir aidiyet göstergesi sayılabilecek hususlara dikkat edilmiştir. Mesela Âlûsî veya Mahmud Hamzâvî gibi Iraklı ve Suriyeli iki müfessirin yazdığı tefsirler bu kabilden olmaları hasebiyle Osmanlı kapsamında değerlendirilmiştir. Bu yaklaşımda da tam bir isabet olduğunu söylemek mümkün değildir. Zira bu durumda da Osmanlı’dan sonra bile Türkiye Cumhuriyeti’nin vilayeti olarak birkaç yıl daha Türkiye’ye bağlı kalan ve Şevkânî gibi bir müfessirin yettiği Yemen’in tefsir mirasını dışlamış oluyoruz.

Öte yandan Anadolu'daki Türk Beylikleri içerisinde yetişen veya Alaaddin es-Semerkindî gibi göç ederek Osmanlı topraklarına yerleşen bazı âlimler de Osmanlı uleması arasında zikredilmektedir.

2. Dirayet Tefsiri Kavramı ve Kapsamı

Osmanlı dirayet tefsirlerinin kapsamını etkileyecek ikinci husus da “dirayet tefsiri” olarak kabul edilecek eserlerin tespitine dair kriterlerin belirlenmesidir. Zira dirayet tefsiri olarak değerlendirilebilecek farklı niteliklere sahip çok sayıda eser vardır ve bunlardan hangilerinin bu çalışma kapsamında ele alınacağı tespit edilmesi gereken hususlardandır.

Genelde tefsirleri “rivayet” ve “dirayet” olarak iki grupta değerlendirme eğilimi hâkimdir. Eğer bir âyetin tefsirinde sadece Resul-i Ekrem, Sahabe ve Tâbiûndan nakledilen rivayetler ile iktifa ediliyor ise bu tarzdaki tefsirlere rivayet tefsiri; rivâyetlere ilave olarak dile ve tarihe ait verilerden de istifade edilerek yapılan tefsirlere de dirayet tefsiri denilmektedir. Tefsir eserleri de kullandıkları bu veriler dikkate alınarak rivayet tefsiri veya dirayet tefsiri şeklinde iki grupta değerlendirilmektedir. Ancak tefsir eserleri incelendiğinde sadece rivayetlere dayalı olarak yazılan tefsir sayısının çok az olduğu görülecektir. Özellikle de hicrî beşinci asırdan sonra bu türdeki eserlerin sayısı bir elin parmaklarını geçmemektedir. Dirayet tefsirleri ise ilk yüzyıllarda az olsa da zamanla artarak çeşitlenmiş ve zengin bir literatür ortaya çıkmıştır.¹

Osmanlı uleması da kendi dönemlerinde hâkim olan ilmî gelenekleri sürdürmüştür. Bu ilim geleneğinde kelâm, felsefe ve tasavvufa ait renklerin hâkim olduğu bir bakış açısı vardır ve rivayete dayalı ilimlerin ağırlığı daha ziyade muayyen hadis eserlerinin okunmasından ibarettir. Osmanlı uleması arasında sırf rivayetlerden oluşan bir tefsir kitabı yazan herhangi bir müellife rastlanmadığı gibi ağırlıklı olarak rivayet üzerinden tefsiri kurgulayan bir müfessire de rastlanmaz. Bu nedenle Osmanlı'da dirayet tefsirleri ifadesi aslında alternatifi olmayan bir tasnifi ifade etmektedir; çünkü zaten dirayet olmayan tefsir eseri yoktur.

Mahza dirayet ürünü olması nedeniyle dirayet tefsirleri arasında sayılması gereken işârî tefsirlerin durumunu da ele almak gerekmektedir. Sûfînin kalbine doğduğu kabul edilen işaretlere dayanarak âyetleri yorumlaması ve mutasavvıfların bu yöntemle yaptıkları tefsirler için kullanılan bir tabir olan işârî tefsir de aslında dirayet tefsirinin bir çeşididir. İşâret, tasavvufta “maksadı söz aracılığı olmadan başkasına bildirme; ibareyle anlatılamayan, yalnızca ilham, keşf gibi yollarla elde edilmiş bilgi ve sezgi sayesinde anlaşılabilen kadar gizli olan mâna” şeklinde tanımlanmış, keşf ve ilhamla Kur'an

1 Geniş bilgi için bkz. Abdulhamit Birışık, “Tefsir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. 40, s. 285-286.

âyetlerinin bir kısmının veya tamamının yorumlandığı tefsirler için de işârî (remzî) tefsir adı kullanılmıştır. Metnin gizli anlamının açığa çıkarılması, yapılan yorumun serbestlik derecesine göre “istinbat, işaret, itibar” gibi kelimelerle ifade edilmekte, bu metotla ulaşılan anlam için de “hakikat, latife, sır” vb. terimler kullanılmaktadır. Nitekim işârî tefsir müelliflerinin eserlerine verdikleri Hakâ'iku't-tefsîr, Letâ'ifu'l-işârât, Bahru'l-hakâ'ik ve Keşfu'l-esrâr gibi isimler bu yönden dikkat çekicidirler.²

Osmanlıda sırf bu metotla yazılmış bir tefsir eseri tespit edememiş olsak da ileride dirayet tefsirlerinin genel özelliklerinden bahsederken de ele alınacak olduğu üzere neredeyse her tefsir eserinde bu tür yorumlara yer verilmiştir. Ancak mutasavvıflar tarafından yazılan tefsir eserlerinde bu tür tefsirler daha ağırlıklı olarak yer almaktadır. Bu nedenle Osmanlı dirayet tefsirleri içerisinde “işârî tefsirler” ayrı bir başlık olarak ele alınmayı gerektirecek bir zenginliğe sahiptir. Fakat bu çalışmada dirayet tefsirlerinin kronolojik bütünlüğünü tamamladıkları için mutasavvıflar tarafından yazılan bu tür tefsirlerden de kısaca bahsedilecektir.

Şüphesiz dirayet tefsiri sayılmak, sadece Kur'an'ı baştan sona tefsir eden eserlerin bir karakteri değildir. Osmanlı uleması arasında çok sayıda cüz, sûre, âyet tefsiri yazan âlim vardır ve onların bu çalışmaları da dirayet tefsiri kapsamında yer almaktadır. Yine bu nitelikteki çalışmalar da, işârî tefsirlerde olduğu gibi, müstakil bir konu altında incelenmeyi hak edecek zenginliğe sahiptir. Bu çalışmada, Kur'an'ın tamamını tefsir etmek maksadıyla yazımına başlanıp da tamamlanamamış veya bize kısmen ulaşmış tefsir eserlerine yer verilecek; ancak cüz, sûre ve âyet tefsiri kapsamında değerlendirilenlere ise temas edilmeyecektir.³ Fakat kütüphanelerde yazma halde bulunan cüz veya sûre tefsirlerine bakarak tam bir tefsirin parçası olup olmadıklarının kararını vermek zordur. Bu nedenle hakkında ayrıca bir bilgi bulunmuyorsa, bir veya birkaç sûrenin tefsirinden ibaret olan eserler cüz veya sûre tefsiri sayılarak kapsam dışı bırakılmıştır.

Konuyla ilgili bir başka husus da şudur. Sadece tefsir eserlerine bakarak Osmanlı'nın tefsir birikimini değerlendirmek yeterli gelmeyecektir. Zira ulemanın büyük kısmı doğrudan tefsir yazmamış olsa da başka mevzulardaki eserlerinde bir vesileyle bazı âyetlerin tefsirine yer vermişlerdir. Bu eserlerde tefsiri yapılan âyetlerin ve Kur'an ile ilgili malumatın incelenerek ilgili müelliflerin Kur'an'a ve tefsire dair yaklaşımlarını tespit etmek mümkün olmaktadır. Çalışkan, böyle bir çalışmanın gerekliliğini şu sözleriyle dile getirmektedir:

2 İşârî tefsir hakkında bkz. Süleyman Uludağ, “İşârî Tefsir”, *DİA*, c. 23, s. 424-428.

3 [Editörün notu: Osmanlı dönemi âyet tefsirleri hakkında *TALİD*'in elinizdeki sayısında müstakil bir yazı bulunmaktadır].

“Osmanlı döneminde tefsiri ilgilendiren birçok edebi eser vardır. Örneğin 15. yüzyılda yaşamış olan Abdülvasi Çelebi'nin İbrahim peygamberi konu edindiği *Halilnâme* isimli eseri, tefsiri doğrudan ilgilendirmektedir. O halde, Osmanlı dönemi tefsir tasnifinde edebi eserlerde tefsir başlığına da yer verilmelidir.”⁴

Konuyla yakından ilgili bir başka örnek çalışmayı Ay yapmıştır. Niyâzi-i Mısri'nin çeşitli eserlerinden hareketle Kur'an ve tefsir algısını⁵ ortaya koyarak aslında bir şahsı anlamak için sadece yazmış olduğu tefsiri incelemenin yeterli gelmeyeceğini, tefsir dışı eserlerde de tefsirin konusuna giren bir hayli görüş ve yaklaşımların bulunduğunu ortaya koymuştur. Bir müellif hakkında bu tarz bir incelemenin şu açıdan da önemi vardır: Müellifin hayatının belli bir safhasında yazmış olduğu tefsir, yazıldığı dönemdeki düşüncelerini ortaya koyarken onun bütün eserlerinin incelenmesi aynı konuyla ilgili muhtemel fikrî değişimi de görme imkânı verecektir.

Sonuç olarak, tefsir dışı eserlerde Osmanlı ulemasının Kur'an'a ve tefsire bakışını ve Kur'an'ın yaşanan hayat ile irtibatını nasıl kurduğunu gösterecek bir hayli bilgi bulunmaktadır. Belki de onların tefsir dışı eserlerinde yaptıkları âyet yorumlarını dikkate almaksızın yapılacak değerlendirmeler tam bir perspektif sunmayacaktır. Nitekim Ay'ın, eserlerinden hareketle ortaya çıkardığı Niyazi-i Mısri'nin Kur'an ve tefsir anlayışına dair çalışması, Osmanlı dönemine dair araştırılması gereken hususlar hakkında araştırmacılara yeni ufuklar açmaktadır. Ayrıca Osmanlı'nın son dönemlerinde yapılan tefsir çalışmalarının “tefsir kitabı” yazmak suretiyle değil de muayyen konu veya problem ile ilgili olarak Kur'anî perspektifi tespit etmeye çalışan tematik çalışmalar şeklinde gerçekleştirilmiş olması, bu dönemlerin tefsir anlayışını tespit edebilmek için bu tarz çalışmalara yönelmeyi gerekli kılmaktadır.

Osmanlı'da dirayet tefsiri kapsamında sayılabilecek hatırı sayılır miktarda tefsir tercümeleri de vardır. Bu eserler birebir lafız çevirisi olmayıp serbest bir dille çevrilmesinden, bazıları da iki eserin birleştirilerek tercüme edilmesinden ibarettir. Her iki durumda da tercümeler, belirli bir çalışmaya itimat etmesi bakımından müstakil çalışma sayılmazlar. Ancak mütercimlerin metin üzerinde belirleyici rolleri ve metne ilaveleri göz önüne alındığında bir veya birkaç tefsiri esas alarak ibareleri kendince yeniden düzenleyen müfessir ile aynı işi başka bir dilde yapan mütercimin yaptığı eylem arasında bir fark bulunmaması gerekir. Bu nedenle kronolojik bütünlüğü sağlamak açısından bu tür eserler içerisinde dirayet tefsiri olarak sayabileceğimiz tefsirlere yer

4 İsmail Çalışkan, “Müzakere”, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri*, İstanbul: İSAV-Ensar, 2012, s. 244.

5 Mahmut Ay, “Niyâzi-i Mısri'nin Kur'an ve Tefsir Anlayışı”, *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları II*, İstanbul: İlim Yayma Vakfı, 2011, s. 183-228.

verilmiştir. Ancak Türkçe tefsirlere dair ayrı bir bahsin konusu olmaları nedeniyle haklarında ayrıntılı bilgi verilmemiştir.⁶

B. Konuyla İlgili Çalışmaların Seyri

Şüphesiz, Osmanlı dönemi dirayet tefsirleri meselesi ilk kez bu çalışma tarafından ele alınmamıştır. Özellikle son yıllarda Osmanlı dönemi tefsir faaliyetleri hakkında bir hayli çalışma yapılmıştır ve gün geçtikçe bu alandaki derinlikli çalışmaların sayısı artmaktadır. Bu, geçmiş mirasımıza sahip çıkma adına sevindirici bir durumdur. Yaptığımız çalışmanın konuya olan katkısını ve yerini belirlemek amacıyla tabakat, biyografi veya tefsir tarihi mahiyetindeki genel eserler istisna edilerek, hassaten Osmanlı müfessirlerine ve tefsirlerine tahsis edilmiş kitap, tez, makale ve bilimsel toplantıları, kronolojik seyriyle ele alınarak tanıtmakta yarar vardır.

Müstakil olarak Osmanlı müfessirlerini ele alan ilk eser Abay'ın "Osmanlı Dönemi Müfessirleri" isimli yüksek lisans tez çalışmasıdır. Çalışmada tefsirle ilgili eseri olan 270'ten fazla müfessirin kısa biyografisi ve tefsire dair eserleri tespit edilmiş, bazı tefsirler yazma nüshalarından hareketle daha ayrıntılı tanıtılmıştır.⁷ Aynı yıllarda Demir, 16'ncı asrın sonuna kadar 80'in üzerinde Osmanlı müfessiri hakkında daha derinlemesine bir araştırma yaparak biyografilerini tespit etmiş, eserlerini genişçe tanıtmıştır.⁸

Abay daha sonra yukarıda zikredilen çalışmanın hulasası sayılabilecek bir bibliyografya neşretmiştir.⁹ Aynı yılda Doğan da benzer bir bibliyografya neşretmiştir.¹⁰ Doğan daha sonra klasik kaynaklardan derlediği malumat ile 180 civarındaki Osmanlı müfessiri hakkında alfabetik olarak tertip edilmiş mini bir ansiklopedi çalışması da yapmıştır.¹¹ Ancak yapılan yeni çalışmalardan

6 Tercümelele ilgili bkz. Abdulhamit Binşık, "Osmanlıca Tefsir Tercümeleri ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin Mevâhib-i Aliyye'si", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c. 17, sy. 1 (2004), s. 53-68; a.mlf., "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri*, İstanbul: İSAV-Ensar, 2012, s. 199-240 [Editörün notu: Osmanlı dönemi tefsir tercümeleri konusunda TALİD'in elinizdeki sayısında da müstakil bir yazı bulunmaktadır].

7 Bkz. Muhammet Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 1992, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

8 Ziya Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları -Kuruluştan XIXVI. Asrın Sonuna Kadar-*, Doktora Tezi, İstanbul, 1994, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Bu çalışma daha sonra neşredilmiştir: Ziya Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları (Kuruluştan XIXVI. Asrın Sonuna Kadar)*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.

9 Muhammet Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", *Divân İlmi Araştırmalar*, sy. 6 (1999), s. 249-303.

10 İshak Doğan, "Osmanlı Dönemi Kur'an Araştırmaları", *Makâlât*, sy. 1 (1999), s. 95-137: Çalışmada eserlerin kısa tanıtımı da yapılmıştır. Bu çalışma, "Kur'an Çalışmaları" başlığı altında bir bölüm olarak yazarın *Osmanlı Müfessirleri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011) isimli eserinde de yer almaktadır (s. 231-282).

11 İshak Doğan, *Osmanlı Müfessirleri*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.

istifade edilmemiş olması bu eserdeki en ciddi noksanlardan birisidir.

Ateş'in çalışması, müellifin daha önce yaptığı *İşari Tefsir Okulu* adlı çalışmasına dayalı olduğundan daha ziyade mutasavvıf müfessirlere ağırlık vermiş, bunun yanında Ebussuûd, Âlûsî gibi müfessirler üzerinde de ayrıntılı olarak durulmuştur. Ancak yeni yapılan çalışmalardan istifade edilmemesi de bu eserdeki en ciddi noksanlardandır.¹²

Özel, iki seri halinde neşrettiği çalışmasında¹³ son dönemde yetişen ve tefsirle ilgili eser vermiş olan ulemanın biyografilerine ağırlık vermiştir. Çok dağınık haldeki malzemeyi bir araya getirerek haklarında pek bilgi bulunmayan ulemayı tanıtmaya bakımından önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

Aydar'ın çalışmasında önce tefsir ve tefsir tarihi üzerinde genel bilgiler verilerek Osmanlı dönemine geçilmiştir. Medresede tefsir öğretimi üzerinde durulmuş, medrese hocalarının yetişmesine temas edilmiş, Osmanlı tefsirini besleyen kelâmî ve tasavvufî geleneğe işaret edilmiş, şerh ve haşiye geleneği hakkında bilgi verilmiş ve ardından belli başlı müfessirlerin ve tefsirlerin tanıtımı yapılmıştır. Kısmî tefsirler yanında Türkçe tefsir çalışmaları hakkında da bilgi verilmiştir.¹⁴

Kaya ise Tanzimat sonrası tefsir faaliyetleri hakkında önce yüksek lisans tezi yapmış, daha sonra buradaki sonuçları geliştirerek makale haline getirmiştir.¹⁵

Öztürk Osmanlı tefsirine panoramik bir bakış yapmak maksadıyla oluşturduğu makale boyutundaki çalışmasını¹⁶ daha sonra genişleterek ve derinleştirerek bir kitap haline getirmiştir.¹⁷ Müellifin her iki çalışması da gerek konuyla ilgili eski ve yeni literatürü ortaya koyması, gerekse meselelere

12 Süleyman Ateş, "Osmanlı Müfessirleri", *Osmanlı*, ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, c. 8, s. 148-162.

13 Mustafa Özel, "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler I", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 15 (2002), s. 61-96; a.mlf., "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler II", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 16 (2002), s. 109-148.

14 Hidayet Aydar, "Osmanlılarda Tefsir Çalışmaları", *Yeni Türkiye*, c. 6, sy. 33 (2000), s. 535-550.

15 Murat Kaya, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Kadar (1839-1908) Matbu Türkçe Kur'an-ı Kerim Tercüme ve Tefsirleri*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2001, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; a.mlf., "Tanzimat Sonrasındaki Tefsir Çalışmaları", *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri*, s. 301-338; a.mlf., "Osmanlı Ulemasının Tanzimat Sonrası Tefsir Çalışmaları", *Araştıran Sosyal Bilimler Entitüsü İlmî Dergisi*, sy. 15-16 (2013), s. 65-97.

16 Mustafa Öztürk, "Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları I*, İstanbul: İlim Yayma Vakfı, 2011, s. 91-160.

17 Mustafa Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, Ankara: Ankara Okulu, 2012.

bakış açısı ve getirdiği izahlar bakımından dikkat çekicidir.

Dartma ise müstakil dirâyet tefsirlerini değerlendirdiği çalışmasında¹⁸ gelenek ile Osmanlı tefsiri arasındaki metot ve içerik ilişkisini kurarak farklılık olup olmadığını tespate ağırlık vermiş; daha sonra da az sayıda tefsir eseri yazılmış olmasının sebeplerini ortaya koymuştur. Birışık'ın Türkçe tefsirlerle ilgili iki ayrı çalışması¹⁹ ise, konuyla ilgili en kapsamlı ve en derinlikli çalışmalar olup bilhassa tercüme tefsirler ve bunlardan bir kısmının niçin yaygınlık kazandığı konusunda çok önemli değerlendirmeler ihtiva etmektedir.

Ay “Osmanlı Geleneğinde Tefsir Faaliyetleri” başlığını taşıyan çalışmasında²⁰ bazı tefsirlere yer vermiş, ancak alanla ilgili yeni yapılan çalışmalardan yeterince istifade etmemiştir.

Gunasti Osmanlı tefsir yazma geleneği üzerindeki siyasî etkenleri ele aldığı makalesinde²¹ Osmanlı tefsir faaliyetlerini ana hatlarıyla özetlemiştir. Ancak çalışmada gerek ele alınan tefsirlerden ve gerekse yeni çalışmalardan istifade edilmemiştir.

Özgel'in “Osmanlı Dönemi Tefsir Faaliyetleri” başlıklı çalışması²² ise konuyla ilgili hem derli toplu bilgi sunması, hem de yeni çalışmalardan istifade ederek önceki çalışmaların boşluklarını doldurması bakımından önemlidir.

Osmanlı dönemi tefsir faaliyetleri bir yandan kitap, tez ve makale şeklindeki çalışmalarla ele alınırken öte yandan bilimsel toplantılara da konu olmuştur. İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi tarafından Kur'an ve Tefsir alanında Osmanlı'nın tarihsel birikimini gün yüzüne çıkarmak maksadıyla “Osmanlı Toplumunda Kur'an ve Tefsir Çalışmaları” ana başlığı etrafında 2010-2012 yılları arasında seri halinde çalıştaylar yapılmıştır. İlkinde Osmanlı'nın 13-17. yüzyıllar, ikincisinde ise 18. yüzyıl ve sonrası ve son olarak da Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Modernleşmesinde Kur'an ve Tefsir çalışmaları ele alınarak sunulan tebliğler iki kitap halinde neşredilmiştir.²³

18 Bahattin Dartma, “Osmanlı Döneminde Müstakil Dirâyet Tefsirleri (Değerlendirme)”, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri*, s. 79-106.

19 Abdulhamit Birışık, “Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler”, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri*, s. 199-240; ayrıca bkz. a.mlf., “Osmanlıca Tefsir Tercüme ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin Mevâhib-i Aliyyesi”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c. 17, sy. 1 (2004), s. 53-68.

20 Mahmut Ay, “Osmanlı Geleneğinde Tefsir Faaliyetleri”, *Tefsir El Kitabı*, ed. Mehmet Akif Koç, Ankara: Grafiker Yayınları, 2012, s. 281-328.

21 Susan Gunasti, “Political Patronage and The Writing of Qur'ân Commentaries among The Ottoman Turks”, *Journal of Islamic Studies*, c. 24, sy. 3 (2013), s. 335-357.

22 İshak Özgel, “Osmanlı Dönemi Tefsir Faaliyetleri”, *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*, ed. Mehmet Akif Koç, İsmail Albayrak, Ankara: OTTO, 2013, c. 2, s. 131-185.

23 *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları I*, İstanbul: İlim Yayma Vakfı, ➤

Burada sunulan tebliğler Osmanlı dönemi tefsir faaliyetleriyle ilgili birçok yeni bilgi ve değerlendirmeyi ortaya koysa da konuyla ilgili akademik camianın yeterli birikime ve eğilime sahip olmadığı da bu vesileyle anlaşılmaktadır. Ancak Kur'an ve Tefsir Akademisi'nin bu çalışmaları akademik camianın bu alana da yönelmesine vesile olmuştur. Zira yukarıda zikredilen çalışmaların önemli kısmı söz konusu Akademi'nin bu konuyu gündeme taşımamasından sonraya denk gelmektedir.

İslami Araştırmalar Vakfı'nın (İSAV), Kur'an ve Tefsir Araştırmaları başlığı altında gerçekleştirdiği sempozyumlar serisi için 2011 yılında Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri başlığı seçilmiş 21-22 Ekim 2011 tarihinde gerçekleştirilen bu sempozyumda tebliğlerin yaklaşık yarısı Osmanlı dönemindeki tefsir faaliyetlerine ayrılmış ve dirayet tefsirleri, işârî tefsirler, tefsir haşiyeleri, Türkçe tefsirler, tefsir usulü çalışmaları, Tanzimat sonrası tefsir faaliyetlerinin her biri müstakil tebliğ çerçevesinde ele alınmıştır.

Bütün bu faaliyetler göz önüne alındığında, bizim bu araştırmamız, elde ettiği sonuçlar açısından yukarıdaki çalışmalar ile benzerlik arz etse de konuyla ilgili örnekleri artırması ve yeni çalışmalardan istifade etmesi bakımından farklılık göstermekte ve onlara katkıda bulunmaktadır.

II. Dirayet Tefsirleri

Osmanlı dönemi dirayet tefsirlerinin tanıtımına geçmeden önce, Osmanlı toplumunda tefsir ilminin önemi, Osmanlı ulemasını bu alanda besleyen ve etkisi altına alan ana damarlar ile ulemanın bu alanda ortaya koydukları çalışmaların genel karakteristiği üzerinde durmak gerekir. Böylece yazılan tefsirlerin doğduğu ortam, üzerine oturduğu zemin ve arz ettiği manzara daha net şekilde ortaya çıkmış olacaktır.

A. Osmanlılarda Tefsir İlimine Verilen Önem

Osmanlı toplumu Kur'an'ı okumaya, ezberlemeye ve anlamaya önem veren bir toplumdur. Kadın-erkek yüzlerce kişi Kur'an'ı ezberler,²⁴ tefsir, hadis ve kıraat gibi dersler halk seviyesinde bile meşgul olunan dersler olurdu.²⁵ Ulema seviyesinde ise bu meşguliyetin bazı tefsir kitaplarını ezberlemeye kadar vardığı görülmektedir.²⁶ Medreselerde tefsir ilmi, okutulan ilimlerin zirvesi kabul edilmiş, alt seviyede okutulan ilimlerin Kur'an'ı anlamada birer

2011; *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları II*, İstanbul: İlim Yayma Vakfı, 2013.

24 Meselâ Evliya Çelebi, İstanbul'daki 9000 hafızın üçte birinin kadınlar olduğunu söylemektedir. Bkz. Muhammed Tayyib Okıç, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler*, İstanbul, 1959, s. 109.

25 Okıç, *a.g.e.*, s. 112.

26 Nitekim Bahşi Halife (ö. 930/1525) birçok tefsiri ezbere bilmekteydi. Bkz. Taşköprizade, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye*, thk. Ahmet Suphi Furat, İstanbul, 1985, s. 413.

basamak olduğu belirtilmiştir.²⁷ Ayrıca tefsir derslerini vermekle görevlendirilenlerin bu alanda yüksek seviyede bilgi sahibi olmalarına dikkat edilmiştir.²⁸

Medreselerdeki eğitim faaliyetlerine ilâve olarak camilerde, tekkelerde ve saraylarda da tefsir ilminin sistemli bir ders şeklinde takip edildiği görülmektedir. Meselâ, Bursalı mutasavvıf Eşrefzade İzzeddin Ahmed, Ulucami ve Emir Sultan Camii ile dedesinin tekkesindeki vaazlarında *Enîsu'l-Cenân* adlı tefsirini baştan sona takrir etmekteydi.²⁹ Öte yandan müşhidlerin tekkelerdeki sohbet ve vaazlarında, kalbe doğan ilhamlar yanında büyük velîlerin öğütleri ve menkıbeleri kullanılarak pek çok âyetin tefsiri yapılmıştır. Tekkelerdeki bu tefsir birikimi yazıya dökülerek mecâlis adı verilen tasavvufî tefsir örnekleri ortaya çıkmıştır. Akşemseddinzâde Hamdî Çelebi'nin (ö. 909/1503) *Mecâlisu't-Tefâsîr*, Aziz Mahmud Hüdayî'nin (ö. 1038/1628) *Nefâisu'l-Mecâlis*, Ümmî Sinanzâde Hasan Efendi'nin (ö. 1088/1677) *Mecâlis-i Sinâniyye el-Kebîra*, Niyâzî-i Mısırî'nin (ö. 1105/1694) *Mecâlis* adlı eserleri bu suretle ortaya çıkmış eserler olup bizlere, tekke, sohbet ve tefsir ilişkileri hakkında bir fikir vermektelerdir.

Tekkelerde tarikat mensubu dar bir gruba verilen vaaz ve nasihatlerin benzerleri, camilerde daha geniş halk kitlelerine verilmekteydi. İsmail Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725), Ulucami'deki vaazlarında Fâtîha sûresinden başlayarak bütün Kur'an'ı tefsir etmiş, *Rûhu'l-Beyân* tefsiri de bu sûretle vücut bulmuştur. Aynı geleneğin daha sonra Eşrefzâde İzzeddin Ahmed tarafından da takip edildiğine yukarıda temas edilmişti. Muhyiddîn Niksarî (ö. 901/1495) de, II. Bâyezid tarafından tefsir yapmak üzere görevlendirilmiş, o da bazen Ayasofya, bazen de Fâtîh câmiindeki vaazlarında tefsir dersi vererek bütün Kur'an'ı tefsir etmiştir.³⁰

Yine özellikle Ramazan aylarında mütebahhir âlimlerin oluşturduğu bir grup, padişahın huzurunda Beyzâvî tefsiri esas olmak üzere tefsir müzakereleri yaparlardı ve bu müzakereler söz ve fikir hürriyeti içerisinde hararetle tartışmalara sahne olurdu.³¹ Padişahın da hazır bulunduğu bu derslere "huzur dersleri" denilmektedir. Huzur dersine benzer derslerin örnekleri Osman Gazi'ye kadar varmakta ise de bu derslere ilk olarak Sultan III. Mustafa tarafından 1172'de (1759) resmîyet kazandırılmıştır. Huzur dersleri, halifeliğin kaldırıldığı 1342 (1924) yılına kadar devam etmiştir. Derslerin belli usûl ve

27 Bkz. Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997, c. 1, s. 74-75, 78.

28 Bkz. Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları (Kuruluştan XIXVI. Asrın Sonuna Kadar)*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007, s. 88.

29 Eşrefzade, *Zübdetü'l-Beyân*, Bursa İnebey Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi, Genel, nr. 994, vr. 1b.

30 Taşköprizâde, *a.g.e.*, s. 274.

31 Ebulula Mardin, *Huzur Dersleri*, İstanbul, 1956, c. 1, s. 14-61.

kaideleri vardı ve derslerde Beyzâvî tefsiri takip edilirdi.³²

Osmanlı döneminde tefsir ilmine verilen öneme kısaca temas ettikten sonra, bu dönemdeki tefsir çalışmalarının kimlerden ve hangi eserlerden etkilendiğine de işaret etmek istiyoruz. Bu da, Osmanlı dönemindeki tefsir faaliyetlerinin dayandığı düşünce sistemini ve takip ettiği seyri göstermesi bakımından önemlidir.

B. Osmanlı Tefsir Hareketinin Kaynakları

Osmanlı tefsir geleneği epistemolojik bakımdan iki ana damardan beslenmiştir. Bunlardan birincisi temeli Arap dili ile fıkıh usulüne dayanan beyanî epistemoloji, ikincisi de keşf ve ilham yanında nazarî boyuta da sahip olan irfanî epistemolojidir.³³ Beyanî epistemoloji damarının beslendiği kaynaklar olarak Osmanlı'da daha ziyade rivayet ve dirayet tefsirleri yer alır ki bunlar arasında Osmanlı ulemasının en çok müracaat ettikleri eserler, Zemahşerî, Râzî, Beyzâvî gibi tefsir tarihinin en meşhur müfessirlerine ait tefsirlerdir.

Osmanlı müfessirlerini etkileyen şahsiyetlerin başta geleni Zemahşerî (ö. 538/1144)'dir.³⁴ *el-Keşşâf* adlı tefsiri Osmanlı medreselerinde yüzyıllar boyu vazgeçilmez dersler arasına girmiş, medrese nizamnâme ve kanunnâmelerinde bu tefsirin okutulması gerektiği vurgulanmıştır.³⁵ Bursa'da bulunan Manastır Medresesi müderrislerinden Kızıl Katır unvanlı Muslihuddin Mustafa'nın bir kaç tefsir kitabı yanında *el-Keşşâf*1 da ezberlemiş olması³⁶ ve üzerine yazılan onlarca hâşiye bu esere verilen değeri göstermektedir.

Tefsir ilminde dönüm noktası sayılan Râzî'nin (ö. 606/1210)³⁷ *Mefâtihu'l-gayb* adındaki ansiklopedik tefsiri³⁸ de Osmanlı dönemindeki tefsir

32 Huzur dersleri hakkında geniş bilgi için bkz. E. Mardin, *Huzur Dersleri*, c. 1 (İstanbul, 1956), c. 2 (İstanbul, 1966; İsmet Sungurbey'in ilaveleriyle); Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1983, c. 1, 860-865; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara, 1988, s. 215-26; Ömer Kara, "İslam Geleneğinde Ümerâ Huzurundaki Bilimsel Toplantıların Osmanlıcası: Huzur Dersleri", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları II*, s. 299-369.

33 Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, s. 17.

34 Zemahşerî hakkında bkz. Nuri Yüce, "Zemahşerî", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, c. 13, s. 509-14; Mustafa Öztürk - Mehmet Suat Mertoğlu, "Zemahşerî", *DİA*, c. 44, s. 235-238.

35 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 23, 28; Cahit Baltacı, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: İrfan Matbaası, 1976, s. 42; Hüseyin Atay, *Osmanlı'da Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul, 1983, s. 79-80; Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul, 1985, s. 43-44.

36 Bkz. Taşköprizade, *a.g.e.*, s. 215.

37 İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Ankara, 1988, c. 2, s. 242.

38 Eser hakkında bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1974, c. 2, s. 310-18; Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirün*, Beyrut, tsz., c. 1, s. 290-96; Cerrahoğlu, *a.g.e.*, c. 2, s. 237-94; Yasin Ceylan, "Fahreddin Râzî'nin Mefâtihu'l-Gayb Tefsiri Üzerine Bazı Mülâhazalar", *İslami Araştırmalar*, c. 1, sy. 3 (1986), s. 47-55.

çalışmalarını etkileyen eserlerden birisidir. Hemen her Osmanlı müfessiri, ismini tasrih ederek veya tasrih etmeksizin fikirlerine kaynak olarak onu kullanmış, ondan iktibaslar yapmıştır. Hacı Paşa, Molla Gürânî, Ebussuûd, Bereketzâde gibi âlimlerin tefsirleri bunun örnekleriyle doludur. *Mefâtihu'l-gayb* genişçe ve açık ifadelerle yazıldığından üzerine yazılmış hâşiyeler sınırlıdır. II. Murâd (1421-1451) devri âlimlerinden Ayasluğ Çelebisi denilen Mehmed b. Kâdî Ayasluğ, yer yer kendi tasarruflarını da ekleyerek Râzî tefsirini telhis etmiştir. Ayrıca tefsirin III. cildine bir de hâşiye yazmıştır.³⁹ Yine Osmanlı âlimlerinden Vardarî Şeyhzâde Mehmed (ö. 1055/1645), Râzî tefsirinin metot ve muhtevasını esas alarak, Mâide sûresine kadar, benzer tarzda bir tefsir yazmıştır.⁴⁰

Neredeyse bütün Osmanlı müfessirlerinin tefsir ilminde zirve kabul ettiği Beyzâvî'nin (ö. 685/1286)⁴¹ *Envâru't-tenzil ve esrâru't-te'vil* adındaki tefsiri, Osmanlı medreselerinin vazgeçilmez ders kitabıdır.⁴² Aralarında Osmanlı âlimlerinin de bulunduğu yüzlerce müellif bu tefsire hâşiye yazmış, onu telhîs etmiş, hadislerini tahrîc etmiştir.⁴³ Medrese dışı ilmî çevrelerde de yine o tercih edilmiştir. Meselâ, müderrislikten vaizliğe geçen Bahşîzâde (ö. 910/1505) talebelerine Beyzâvî tefsiri okuturdu. Bahşîzâde'nin önceden mütâlâa etmeksizin okutabilecek kadar bu tefsire aşinalığı vardı.⁴⁴ Münşî'nin (ö. 1001/1593) "*Akıl sahipleri okunan Kur'an'ın örtüsünü açabilecek bir şey ortaya koyamadı; ancak bu konuda Beyzâvî'nin sönmeyen bir yed-i beyzâsı (parlayan eli) vardır*"⁴⁵ mealindeki şiiri Osmanlı âlimlerinin Beyzâvî tefsirine bakışımı yansıtan en güzel ifadelerden birisidir.

Müstakîl tefsirleri olmamakla birlikte yazdıkları *Keşşâf* hâşiyeleri ile dikkati çeken Teftâzânî (ö. 791/1389) ile Cürçânî'yi (ö. 816/1413) burada zikretmek gerekir. Osmanlı âlimlerinden bu iki esere hâşiye yazanlar vardır.⁴⁶ Taşkoprîzâde (ö. 968/1561) Cürçânî'nin hâşiyesini Sahn medreselerinde okutmuştur.⁴⁷ Ayrıca Teftâzânî'ye varan hadis ve tefsir icazetleri vardır.⁴⁸

39 Mecdî, *Hadâiku's-şakâik*, İstanbul, 1989, s. 117.

40 Şeyhî, *Vekâyi'u'l-fudalâ*, İstanbul, 1989, c. 1, s. 123.

41 Muhammed ez-Zuhaylî, *el-Kâdî el-Beyzâvî*, Beyrut, tsz.

42 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 23, 28; Atay, *Osmanlı'da Yüksek Din Eğitimi*, s. 112-113; Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, s. 43-44.

43 Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, thk. M. Ş. Yaltkaya, K. R. Bilge, İstanbul, 1941, c. 1, s. 188-94; Bilmen, *a.g.e.*, c. 2, s. 531-535.

44 Taşkoprîzâde, *a.g.e.*, s. 333; Mecdî, *a.g.e.*, s. 343.

45 Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, c. 1, s. 187.

46 Taşkoprîzâde, *a.g.e.*, s. 59, 100; Bilmen, *a.g.e.*, c. 2, s. 585.

47 Taşkoprîzâde, *a.g.e.*, s. 559; Mecdî, *a.g.e.*, s. 526.

48 Taşkoprîzâde, *a.g.e.*, s. 556; Bu alimlerin Osmanlıdaki etkileri için bkz. Sadreddin Gümüş, *Seyyid Şerif Cürçânî*, İstanbul, 1984, s. 107-112.

Bunların dışında Vâhidî (ö. 468/1348), Begavî (ö. 516/1122), Kurtubî (ö. 671/1272), Kevâşî (ö. 680/1281), Ebû Hayyân (ö. 745/1344), Ebu's-Senâ el-İsfahânî (ö. 749/1348), Kutbuddîn er-Râzî (ö. 766/1365) vd. Osmanlı tefsir hareketinde etkili olan müfessirler olarak göze çarpmaktadır.

İkinci damar olan irfanî epistemolojinin beslendiği kaynaklar da Osmanlı müfessirlerini etkisi altına almıştır. Neredeyse bütün tefsir eserlerinde kısmen veya ağırlıklı olarak işârî yorumlara yer verilmiştir. Osmanlı uleması arasında tasavvufun, dolayısıyla da tasavvufî tefsirlerin bu derece rağbet görmesini, siyasî otorite tarafından dengeli yönetim anlayışı sayesinde medrese ile tekke arasında tesis edilen yakınlığa bağlama eğilimi⁴⁹ vardır ki medreselerin kuruluşunda ve daha sonraki düzenlemelerde atılan adımlara bakıldığında bu yaklaşımı haklı görmemek mümkün değildir. İşârî tefsir mahiyetindeki yorumlarına Osmanlı müfessirleri tarafından çokça yer verilen müfessirler Kuşeyrî, Necmeddin Dâye, Kâşânî gibi mutasavvıflardır.

İşârî tefsir alanında Osmanlı müfessirlerini etkileyen şahsiyetlerin başında Kuşeyrî (ö. 465/1073)⁵⁰ gelmektedir. 410/1019'da telif ettiği *et-Teysîr* ile 434/1042'de telif ettiği *Letâifu'l-işârât* namında iki tefsiri vardır. İlki, Kâtib Çelebî'nin deyimleriyle en güzel tefsirlerdendir.⁵¹ İkincisi ise, veciz bir tefsir olup mârifet ehlinin dilinden anlatılan Kur'anî işaretlere yer vermektedir. Bu sebeple o işârî tefsir alanında eşsiz bir müfessir sayılmaktadır.⁵² Birçok Osmanlı müfessiri onun fikirlerini, kaynak göstererek veya kaynak göstermeden eserlerine dercetmiştir.

İşârî tefsirde etkili olan ikinci şahsiyet Necmeddin Dâye (ö. 654/1256)'dir.⁵³ *et-Te'vilâtü'n-Necmiyye* adındaki tefsiri⁵⁴ zâhirî manaya da yer vermekle birlikte bir tefsirden ziyade baştan başa işârî tevillerle doludur.⁵⁵ Osmanlı döneminde yazılıp da işârî mânalara yer veren her tefsirde bu eserin ismini görmek mümkündür. Osmanlı dönemi işârî tefsir anlayışının en temel kaynağı olup tefsir eserlerinde yer alan nakillerin çoğu ona dayanmaktadır.

Hayatı hakkında çok az malumata sahip olduğumuz Kâşânî'nin (ö. 730/1329)⁵⁶ *et-Te'vilâtü'l-Kâşâniyye*'sini de burada zikretmek gerekir. Çünkü

49 Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, s. 23.

50 Bkz. Ahmet Ateş, "Kuşeyri", *IA*, c. 6, s. 1035-1038.

51 Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, c. 1, s. 520.

52 Eser hakkında bkz. Bilmen, *a.g.e.*, c. 1, s. 421-24; Süleyman Ateş, *İşari Tefsîr Okulu*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974, s. 98-105.

53 Lamiî Çelebi, *Terceme-i Nefehatü'l-üns*, İstanbul, 1980, s. 491-92.

54 Bu eserin gerçek müellifiyle ilgili münakaşalar için bkz. Ateş, *İşari Tefsîr Okulu*, s. 140-144.

55 Eser hakkında bkz. Bilmen, c. 2, s. 497-99; Zehebî, c. 2, s. 428-35; Ateş, *İşari Tefsîr Okulu*, s. 144-150.

56 Bkz. Lamiî, *a.g.e.*, s. 537-47.

vahdet-i vücûd düşüncesini savunan ve nazarî tasavvufî görüşlerle işârî görüşlerin hâkim olduğu bu tefsir,⁵⁷ aynı anlayışın temsilcisi olan İsmail Hakkı Bursevî, Eşrefzâde İzzeddîn Ahmed, Eşrefzâde Necîbuddîn Abdülkâdir gibi müfessirlere etki etmiştir.

Ayrıca sadece tefsir ilmi üzerinde değil, bütün Osmanlı düşüncesi üzerinde Muhyiddin-i Arabî'nin etkisinden de söz edilebilir. Tefsir geleneğinde nazarî irfanın ağır basması esas itibarıyla onun ve takipçisi Sadreddin Konevî'nin Anadolu coğrafyası üzerinde bıraktıkları etkilere dayanır. İlk Osmanlı müderrisi Dâvûd-i Kayserî, vahdet-i vücud fikrini benimseyen bir âlimdir ve başta hocası Kâşânî olmak üzere Sadreddin Konevî ve Muhyiddin-i Arabî'den etkilenmiş, onun *Fusûsu'l-hikem* adlı meşhur eserine şerh yazmıştır. Kayserî'nin bu şerhinde ortaya koyduğu görüşler de Molla Fenârî, Kudbuddin-i İznîkî, Sofyalı Bâlî Efendi, Abdullah Bosnevî, İsmail Hakkı Bursevî gibi birçok sufi müfessiri etkilemiştir.⁵⁸ Molla Fenârî de *'Aynu'l-a'yân* adlı tefsirinin özellikle hakâik ve ma'ârif başlıkları altında zikrettiği görüş ve izahlarda büyük ölçüde Muhyiddin-i Arabî ve Sadreddin-i Konevî'den istifade etmiş, bu arada irfanî muhtevayı Arap dili, fıkıh ve kelamla ilgili birçok eserden naklettiği görüşlerle mezcetmiştir.⁵⁹

C. Dirayet Tefsirlerinin Genel Özellikleri

Osmanlı döneminde telif edilen her bir dirayet tefsirinin kendine mahsus özellikleri olsa da bazı hususlarda bütün tefsirlerin ortak oldukları görülmektedir. Bu da o eserleri yazan müellifler üzerinde hâkim olan ortak bir düşüncenin bulunduğunu gösterir. Temelde geleneğe bağlı bir görünüm arz eden bu durumun kırılmaya uğrayıp uğramadığı, bir bütünlük arz edip arz etmediği en ilgi çeken hususların başında gelmektedir. Öte yandan tefsirlerin gelenek içerisindeki çeşitlilik karşısında nasıl bir tavır aldığı, seçmeci, birleştirici veya uzlaştırıcı bir yol mu benimsedikleri üzerinde durulacak diğer bir konudur. Tefsir yazımında tercih edilen dil ve yazılan eserlerin yeterli olup olmadığı hususları da bu vesileyle ele alınacaktır.

1. Osmanlı Tefsirinin Safhaları

Aslında Osmanlı dönemi dirayet tefsirlerinin, temsil ettikleri ilmî yaklaşımlar bakımından düz bir çizgi takip ettikleri söylenebilir. Bu durumda tarihsel süreç içerisinde yazılan tefsir eserlerini bu yönüyle bir tasnife tabi tutmak oldukça zordur. Muhtemelen bu sebepten, Osmanlı müfessirlerine bir bütün halinde yer veren ilk çalışmayı yapan Abay, müfessirleri Osmanlı'nın

57 Eser hakkında bkz. Bilmen, *a.g.e.*, c. 2, s. 606-608; Zehebî, *a.g.e.*, c. 2, 436-43; Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, s. 204-211.

58 Mehmet Bayraktar, "Dâvûd-i Kayserî", *DİA*, c. 9, s. 34.

59 Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, s. 25.

siyaset alanındaki seyrine göre Kuruluş ve Yükseliş Dönemi ile Duraklama ve Gerileme Dönemi şeklinde iki ana grup halinde ve her iki grubu da kendi içinde yazdıkları eserlerin şekillerine göre tefsir yazarlar, tefsir mütercimleri, cüz, sûre, âyet tefsiri yazarlar, hâşiye, ta'lik yazarlar diye ele almıştır.⁶⁰

Fazlıoğlu ve ondan iktibasla Öztürk ise, Osmanlı ilim hayatının üç dönemde ele alınabileceğini ifade etmişlerdir: 1) Devletin kuruluşundan Münecimbaşı Ahmed Dede'nin 1702'de ölümüne kadar süren klasik dönem. 2) 1702'den modern eğitim kurumlarının kurulduğu 1773'e kadar devam eden bunalım ve arayış dönemi. 3) 1773'ten itibaren devletin siyasî bir teşkilât olarak ortadan kalktığı 1923'e kadar süren klasik paradigmanın terkedilmeye başlandığı yenileşme dönemi.”⁶¹ Ancak Öztürk çalışmasında, ilk iki dönemi “klasik”, son dönemi de “modern” şeklinde değerlendirerek Osmanlı tefsir faaliyetlerini iki döneme ayırmış olsa da yaptığı izahlardan anlaşıldığı kadarıyla klasik dönemi Tanzimat'a kadar sürdürmekte, modern dönemi de Tanzimat sonrasında, bilhassa 19'uncu yüzyılın sonlarından başlatmaktadır.⁶²

Yukarıda Osmanlı ilim geleneğinin geçmişin mirası üzerine kurulduğunu ifade etmiştik. “Osmanlılar tabii mirasçısı oldukları İslâm medeniyeti içerisinde bilgiyi örgütlemiş, kütüphaneler kurarak korumuş, istinsah yoluyla yaymış, başta medreseler olmak üzere inşa ettikleri eğitim kurumlarında okutarak toplumsallaştırmış, ayrıntılarda geliştirmiş ve yeni katkılarda bulunmuştur.”⁶³

Aslında bütünlük arzetmesi nedeniyle Osmanlı tefsir geleneğinin dönemlere ayrılması zor olduğundan yapılan çalışmalarda ya siyasal tarih açısından dönemler benimsenmiş, ya da yazılan eserlerin şekil veya muhteva özelliklerine göre ayrıma gidilmiştir. Tefsir geleneğindeki kırılmalar veya dönüm noktaları sayılabilecek hususlar siyasal tarih ile paralellik arz etmediğinden siyasal olaylara göre dönemlere ayırmak çok gerçekçi bir yaklaşım olarak durmamaktadır. Eser türüne dayalı taksimat da tarihsel süreçteki yaklaşım değişikliğini göstermeyip daha ziyade çeşitliliğe odaklanmış olmaktadır.

Bu noktada tefsir anlayışının geçirdiği süreç bakımından Tanzimat öncesi ile sonrası arasında bir yaklaşım farklılığı gözlemlemek mümkündür. Bu dönem, Osmanlı toplum hayatının her alanında önemli değişimlerin yaşandığı bir zaman aralığıdır. Bu döneme damgasını vuran siyasî, sosyal ve felsefî yapı

60 Bkz. Muhammet Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*.

61 İhsan Fazlıoğlu, “Osmanlılar: Düşünce Hayatı ve Bilim”, *DİA*, c. 33, s. 549; Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, s. 15, 16.

62 Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, s. 107 vd.

63 Fazlıoğlu, “Osmanlılar: Düşünce Hayatı ve Bilim”, s. 556.

tefsir çalışmaları üzerinde de etkili olmuş, Osmanlı modernleşme sürecinde Kur'an algısında kırılma ve Kur'an yorumlarında Batı etkisinin izleri kolayca görülür hale gelmiştir. Ancak bu yaklaşım farklılığının yazılan tefsir eserlerine intikali açısından bakıldığında henüz bir kırılmadan söz edilemez. Çünkü Tanzimat sonrasında yazılmış olan az sayıda tefsir çalışması gelenekten kopuk bir çizgi taşımamaktadır. Bu yaklaşım farklılığının tefsir eserlerine yansımalarının sebeplerinden birisi Tanzimat sonrasında farklı bir neşriyat yaklaşımının ortaya çıkmış olmasıdır. Artık düşünceler büyük tefsir kitapları yerine günlük, haftalık, aylık gazete ve mecmualarda yazılan makaleler yoluyla geniş kitlelere ulaştırılmaktadır. Bu nedenle de ulema sınıfına hitap eden hacimli tefsir çalışmaları yerini belirli konularda yazılmış, belirli âyetlerin tefsirini ihtiva eden ve daha geniş kitlelere hitap eden çalışmalara bırakmıştır. Nitekim Tanzimat sonrasındaki yaklaşım farklılıkları da bu tür çalışmalarda görülmektedir.

2. Geleneğe Bağlılık

En azından dirayet tefsirleri bakımından Osmanlı'daki tefsir yaklaşımının düz bir seyir takip ettiğini ifade ettiğimizde akla, bu yaklaşımın ne olduğu sorusu gelmektedir. Bu çizgiyi kısaca geleneğe bağlılık olarak nitelendirebiliriz. Çünkü gerek siyasî ve gerekse ictimâî bakımdan Osmanlı Devleti, Anadolu Selçuklu Devleti'yle Beyliklerin devamı olarak ortaya çıkmıştır. Zira onların yer aldığı coğrafya üzerinde siyasî hâkimiyetini tesis etmiş, bu bölgelerin kültürel tabanı üzerine oturmuştur. Bu nedenle de gerek öğretim müesseseleri bakımından ve gerekse bu bölgelere hâkim olan düşünce sistemleri bakımından hazır bir ortam bulmuş ve onların bıraktıkları mirası devralarak kendi sistemini bunun üzerine bina etmiştir.

Özellikle Moğol baskısı sonucunda medenî seviyesi yüksek olan yerleşik nüfusun Batı Anadolu'ya doğru hareket etmesiyle başta Osmanlı Beyliği olmak üzere Batı Anadolu beylikleri tarımla uğraşan nisbeten kültürlü bir tabana sahip olmuştur. XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren şehirleşen Anadolu Selçuklu Devleti'nde XIII. yüzyıldan itibaren ilmî faaliyetin başladığı görülmektedir. Özellikle aynı yüzyılın ikinci yarısından sonra başşehir Konya'da Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin öğrencisi Sadreddin Konevî'nin nazarî irfân (tasavvuf) sahasındaki eserleri ve Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin bu alana kazandırdığı edebî eserler hem Anadolu'ya hem Anadolu dışına ciddi etkilerde bulunmuştur. Merâga matematik-astronomi okulu mensuplarının İlhanlılar döneminde Anadolu'ya gelmesi neticesinde başta Sivas, Kayseri, Tokat, Aksaray olmak üzere Anadolu'nun pek çok şehrinde nazarî ilimler sahasında üst seviyede bir eğitim verilmeye başlanmış, ilimler tarihi açısından önemli eserler kaleme alınmıştır.⁶⁴

64 İhsan Fazlıoğlu, a.g.m., s. 548.

Osmanlı ilim hayatının, merkezinde Merâğa matematik-astronomi okulunun bulunduğu Anadolu Selçuklu ve Beylikler döneminden gelen alt yapısı başta Mısır, Suriye, Irak, İran ve Türkistan olmak üzere klasik İslâm coğrafyasına tahsil için gidip eğitimini tamamladıktan sonra dönenlerle bu coğrafyalara mensup âlimler tarafından zenginleştirildi. Bilhassa Altın Ordu Devleti'nin zayıflamasıyla bölgedeki bazı âlimler Anadolu'ya, XV. yüzyıldan itibaren de Osmanlı coğrafyasına göç etti, Kırım'ın fethine kadar bu göç sürdü. İstanbul'un fethiyle birlikte İslâm dünyasında merkezî bir yer edinen Osmanlı Devleti sahip olduğu istikrar neticesinde dışarıdan âlimleri çekmeyi başardı.⁶⁵

Klasik dönem Osmanlı ilim zihniyeti kendisinden önceki İslâm medeniyetinin bütün renklerini ihtiva eden, ancak farklı zamanlarda değişik görüşlerin ön plana çıktığı bir dönemdir. Devletin kuruluş aşamasında hem siyasî iradenin hem kültürel coğrafya ve toplumsal yapının talebine uygun biçimde ilk Osmanlı medresesi olan İznik Medresesi, başmüderrisi Dâvûd-i Kayserî'nin çalışmalarıyla kelâm ilmi geleneğini sürdürmekle birlikte irfânî bir renge bürünmüştür. Bu tercihin bilinçli olduğu, Dâvûd-i Kayserî'nin günümüze kadar gelen eserlerinde açıkça görülür. Klasik dönemin bundan sonraki aşaması, Yıldırım Bayezid'in beylikten sultanlığa geçiş siyasetine uygun olarak Osmanlı ilmiye teşkilâtını yeniden örgütleyen Molla Fenârî okulu tarafından temsil edilir. Bu okul, Dâvûd-i Kayserî ile başlayan irfânî çizgiyi sürdürürken Fahreddin er-Râzî'nin temsil ettiği kelâm zihniyetinin de vurgusunu artırmış, bilhassa mantıkla usul eğitimine ağırlık vermiştir.⁶⁶

İstanbul'un fethinin ardından yeniden yapılanan Osmanlı ilim zihniyeti, Bursalı Kadızâde'nin öğrencisi olan Ali Kuşçu'nun davet edilmesiyle yeni bir boyut kazandı. Fethullah eş-Şîrvânî gibi Semerkant matematik-astronomi okulunun bazı mensupları, Kuşçu'dan önce hem Osmanlı coğrafyasında hem Anadolu'nun diğer bazı şehirlerinde faaliyet halindediler. Kuşçu ve öğrencileri ise Osmanlı ilim zihniyetine Merâğa ve Semerkant birikimini işlenmiş bir biçimde aktararak riyâzî hikmeti mevcut kelâm ve irfân çizgisiyle bütünleştirdiler. Klasik dönemin bu üçüncü aşaması Mîrim Çelebi üzerinden devam etti ve Takıyyüddin er-Râsîd ile zirveye ulaştı. Takıyyüddin er-Râsîd'in ölümünden (993/1585) klasik dönemin sonuna kadar Osmanlı ilmî zihniyeti bu süreçte oluşan birikim içerisinde ürünlerini verecektir.⁶⁷

Anlaşıldığı üzere Osmanlı ilim zihniyeti ve anlayışı, İslam medeniyetinin ortaya çıkardığı bütün renkleri bünyesinde barındıran, her birini bir arada tutmaya ve her birinden istifade edip onu değerlendirmeye çalışan bir yapıya

65 İhsan Fazlıoğlu, a.g.m., s. 549.

66 İhsan Fazlıoğlu, a.g.m., s. 550.

67 İhsan Fazlıoğlu, a.g.m., s. 550.

sahiptir. Bu anlayışın merkezinde “ihmâl değil, i‘mâl” olarak özetlenebilecek bir anlayış yatmaktadır. Nitekim aşağıda ayrıntılı olarak izah edileceği üzere Osmanlı uleması birbirinden çok farklı sistemleri bir arada uyum içinde kullanmaya gayret etmişler ve bunda da muvaffak olmuşlardır.

Osmanlı dönemine kadar tefsir ilminde de gelenekler oluşmuş, Taberî, Zemaşşerî, Râzî, Beyzâvî tefsirleri gibi tefsir ilminin zirveleri ve dönüm noktaları sayılan eserler telif edilmiştir. Bu eserler dirayet tefsirlerinde uygulanacak esasları net bir şekilde ortaya koyduklarından yeni yazılan tefsirler de bunları esas alan telhîs, ihtisar, hâşiye, ta'lik, tahrîc vb. çalışmalar şeklinde ortaya çıkmıştır. Bilhassa ulema nezdinde büyük itibar kazanan Zemaşşerî tefsiri ile onun en mükemmel telhîsi kabul edilen Beyzâvî tefsiri, tedris faaliyeti için en uygun eserler olarak seçilmiş pek çok tefsir eseri bu iki eser üzerine bina edilmiştir. Zemaşşerî, Mutezile görüşlerinin âyetlere uygun olduğunu göstermeye çalışırken Beyzâvî de onun karşısında Ehl-i sünnet görüşlerini savunmuştur. Bu ve benzeri tefsirler bir yandan âyetleri sarf ve nahiv kâideleri çerçevesinde tahlil ederek manayı tespit etmeye çalışırken öte yandan da âyetler vesilesiyle kelâm ve fıkıh ilimlerinin problemlerini ele alarak itikadî ve amelî mezhep görüşlerini desteklemeye çalışmışlardır. Rivayete dayanan bilgileri de bazen sahih-sakîm ayrımı yaparak bazen de yapmayarak kullanmışlar, geçmişte tartışılan problemleri tenkit ve münakaşalarla geliştirmeye çalışırken kendi dönemlerinin problemlerine de çözüm bulmaya çalışmışlardır.⁶⁸

Tefsir ilmi için çizilen bu genel çerçeve Osmanlı döneminde telif edilen dirayet tefsirlerinde de hakim olan çerçevedir. Dolayısıyla bu dönemin tefsir eserlerinde de aynı çizgi devam ettirilmiştir. Hatta Osmanlı müfessirlerinin, Zemaşşerî ile Beyzâvî tefsirlerinin ayarında bir tefsir yazabilme idealini taşıdıkları da öne sürülmüştür.⁶⁹ Bu iki eserin tefsirde zirve kabul edilmeleri sebebiyle Osmanlı ulemasının, yazdıkları eserlerde bu iki tefsire ulaşabilmeyi değil, aksine bu iki eseri aşabilme hedefinin bulunduğunu söyleyebiliriz.

3. Zâhirî-İşârî Tefsir Birlikteliği

Yukarıda Osmanlı tefsir geleneğinin, zâhirî tefsirin dayanağı olan beyanî epistemoloji ile işârî tefsirin dayanağı olan irfanî epistemolojiye dayalı iki ana damardan beslendiği ifade edilmiş, bunun devletin güttüğü denge politikasıyla da ilgili olabileceği üzerinde durulmuştu. Belki bu, çok renkli bir coğrafyada neredeyse her türde anlayışa sahip insanları bir arada uyumlu şekilde tutabilmek için gerekliydi. Öte yandan Osmanlı ulemasının önce hem doğuda

68 Sakıp Yıldız, “Osmanlı Tefsir Hareketine Toplu Bakış”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 2, sy. 2 (1987), s. 6.

69 Konuyla ilgili değerlendirmeler için bkz. Dartma, “Osmanlı Döneminde Müstakil Dirayet Tefsirleri”, s. 88-91.

hem güneyde eğitim görmesi, daha sonra da Osmanlı coğrafyasının hemen her kültürden yetişmiş insanı bünyesine çekmesini de göz ardı etmemek gerekmektedir. Belki başka sebepler de öne sürülebilir, ancak sonuçları bakımından ortaya çıkan şey şudur: Osmanlı uleması İslam medeniyetine ait hiçbir veriyi zayi etmemeye, kullanılabileceği son noktaya kadar her türde bilgiyi kullanmaya çaba göstermiştir. Yukarıda yer verilen tefsirlerde görülen zâhirî tefsir ile işârî tefsir dengesi de bu yaklaşımın bir sonucudur.⁷⁰ Kimi müfessirler bu iki farklı yaklaşıma, bir âyetin tefsiri sadedinde iki ayrı başlık halinde yer verirken kimi müfessirler her ikisini mezcederek kullanmıştır. Hacı Paşa'nın *Mecme'u'l-envâr*'ında, Molla Fenârî'nin *'Aynü'l-a'yân*'ında, Âlûsî'nin *Rûhu'l-me'ânî*'sinde bu yaklaşım açıkça görülebileceği gibi tamamen tasavvufî tefsir kabul edilen Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân* tefsirinde de beyanî epistemolojiden kaynaklanan zâhirî tefsirler büyük yekûn tutmaktadır. Bazen müfessirlerde hurufî yaklaşımlara bile rastlanmaktadır. Hurufî eğilimlerin en bariz şekilde görüldüğü şahsiyetlerin başında Niyâzî-i Mısrî gelmektedir ve çeşitli sûre ve âyetlerin tefsirlerini içeren bazı eserleri cifr hesaplarıyla doludur.⁷¹ Benzer bir anlayış, az da olsa Molla Fenârî de vardır.⁷² Bu nedenle Osmanlı döneminin dirayet tefsirlerini tek yönüyle ele alıp değerlendirmek yerine o tefsirdeki bütün renklere yer vermek suretiyle değerlendirmek daha sağlıklı bir yaklaşımdır.

4. Yazılan Tefsirlerin Dili

Osmanlı ulemasınca yazılan tefsirlerin büyük çoğunluğu Arapçadır. Medreselerde ders takrirleri Türkçe yapılıyor olsa bile ders kitabı olarak kullanılan eserlerin dili olması, Arapçanın alet ilmi olarak en alt seviyede öğretiliyor olması gibi sebeplerle eser telifinde kullanılan dil de neredeyse tamamen Arapçadır. Muhatapları Türk olmasına rağmen ulemanın yazdıkları tefsirlerde niçin dil olarak Arapçayı tercih ettikleri üzerinde düşünülmesi gereken bir husustur.

Öncelikle bunun sebebini, tefsirlerin kime hitap etmek üzere yazılmış olduğunda aramak gerekir. Her ne kadar içinde yetiştikleri toplum Türkçe konuşuyor olsa da müfessirlerin gayeleri, ilim ile meşguliyeti bulunmayan halkın okuyup istifade edebileceği bir eser meydana getirmek değildir. Onların Kur'an ile irtibatları, doğrudan tefsir kitapları ile değil, tefsir kitaplarından istifade ederek Kur'an'ı halka doğru olarak anlatabilecek hocalar, tarikat şeyhleri, imamlar, vaizler yoluyla olmaktadır. Ancak yine de Bursevî gibi halk ile iç içe olan ve tefsirini geniş halk kitlelerine takrir eden

70 Konuyla ilgili değerlendirmeler için bkz. Öztürk, "Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış", s. 115-117; a.mlf., *Osmanlı Tefsir Mirası*, s. 25 vd.

71 Bkz. Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, s. 27-28.

72 Bkz. Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, s. 30-31.

bazı mutasavvıfların eserlerini Arapça yazmış olmaları düşündürücüdür. Burada da halkın doğrudan eser ile değil, eser sahibi ile muhatap olması gerektiği düşünülmüş gibidir. Nitekim halka hitap etmesi düşünülen eserlerin, yazılış maksatlarında da beyan edildiği üzere dili Türkçedir. Osmanlı dönemindeki Türkçe tefsirler üzerine çalışma yapan Birışık'ın şu tespitleri de bu düşünceyi desteklemektedir:

“Yedi asırlık Osmanlı tarihinde yazılan tefsir eserlerine ve yapılan tefsir tercümelerine bakıldığında bunlardaki tasavvufi renk açıkça görülür. Bu dönemde Zemahşerî, Fahreddin er-Râzî, Kadî Beyzâvî, Nesefî, Ebussuûd ve Ebû Hayyân el-Endelüsî gibi müfessirlerce yazılan ve daha çok ilmiye sınıfına hitap eden tefsirlerin ya hiç tercüme edilmediğini ya da sadece bazı kısımlarının Türkçeye aktarıldığını görürüz.”⁷³ Mûsâ İznîkî'nin “tefsir tercümesi için Ebû'l-Leys es-Semerkindî ile Hâzîn'in tefsirlerini seçmesi bu çalışmalarını toplumun orta kesimi için yaptığını göstermektedir. Zira ilmiye sınıfı gerek medrese müfredatı içerisinde gerekse sair çalışmalarda Zemahşerî, Fahreddin er-Râzî ve Kadî Beyzâvî gibi müfessirlerin tefsirleri ile ilgileniyordu.”⁷⁴

Bir başka açıdan bakıldığında da İslam dünyasında ilim geleneği Arapça ile özdeşleşmiştir. Gerek ortaya çıkan zengin literatür ve gerekse kavram zenginliği ile Arapça müslümanların ilim dili haline gelmiştir. Entelektüel bir gaye ile tefsir yazan ulemanın bu dilden uzak kalmaları mümkün değildir. Türkçenin bu zenginliğe sahip olmaması nedeniyle Türkçe eserlerde bile Arapça kavramlar kullanılmıştır. Her ne kadar Birışık, bazı tefsirlerin devlet ricali tarafından Türkçeye tercüme ettirilmiş olmasının arkasında Türkçeyi bir ilim dili haline getirmek amacının bulunduğu bahsediyorsa⁷⁵ da, Arapçaya bir alternatif olarak Türkçeyi terveci etmek gibi bir maksatlarının olduğu söylenemez. Belki bunda Türkçeyi zenginleştirmek gibi bir maksat güdülmüş olabilir.

Son olarak şu hususu da değerlendirmek gerekir: Osmanlı'nın ilk dönemlerinde müderrislerin bir kısmı Türkçe konuşmayan hocalardır. Onların talebe ile irtibatı Arapça üzerinden sağlanmaktadır. Bunun İslam dünyasının her tarafından öğrenci çekebilme gibi bir faydasının olduğu da düşünülebilir. Ancak Osmanlı medreselerinin daha ziyade ülkedeki eğitim ve yargı sistemini ayakta tutacak elemanları yetiştirmeye dönük olarak çalıştıkları göz önüne alındığında bu zayıf bir ihtimal olarak görülebilir.⁷⁶

73 Birışık, “Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler”, s. 238.

74 Birışık, a.g.m., s. 206.

75 Birışık, a.g.m., s. 218, ayrıca bkz. s. 200.

76 Konuyla ilgili değerlendirmeler için bkz. Bilmen, a.g.e., c. 2, s. 788; Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, s. 105-106.

5. Tefsir Açısından Verimlilik

Uzun tarihî süreç ve geniş coğrafya göz önüne alındığında Osmanlı müfessirleri içinde Kur'an'ı baştan sona tefsir etmiş olanların sayısı nispeten azdır. Bunların da bir kısmı maalesef günümüze kadar ulaşamamıştır veya varlığı hakkında bilgi bulunmamaktadır. Her ne kadar sûre veya âyet tefsiri tarzında bir hayli eser telif edilmiş olsa da bunların tamamı göz önüne alındığında yine de sayıca az görülmektedir. Bilhassa ilk dönemlerde ilmin ve ulemanın etkinliğinin aktif olduğu dönemlerde bile az sayıda eser verilmiş olması düşündürücüdür. Konu hakkında bir genelleme yapmak ve meseleyi tek bir sebebe irca etmek doğru değildir. Bunun pek çok sebebi vardır. Nitekim konuyla ilgili çok farklı görüşler serdedilmiştir ve her birinde haklılık payı bulunmaktadır.

Bu döneme, verilen eser sayısı bakımından verimsiz bir dönem gözüyle bakıldığı gibi, yazılan eserlerin orijinal olmayıp öncekilerin tekrarı oldukları yönünde görüşler de öne sürülmüştür. Telif eserler yerine daha ziyade haşiye ve talik türünde eserler yazılmış olması da bu görüşe delil olarak zikredilmiştir. Ancak orijinal olma vasfını telif türüne inhisar etmek hatalı bir yaklaşımdır. Zira orijinal olmak eserin türünde değil, muhtevasında aranması gereken bir vasıf olmalıdır. Mesela Nesefî veya Şevkânî tefsirleri, neredeyse Zemahşerî tefsirinin özeti olmalarına rağmen orijinal eser sayılırken Şeyhzâde veya Konevî haşiyelerinin “haşiye” denilerek küçümsemesi ve orijinal addedilmemesi tekrar düşünülmesi gereken bir yanılgıdan ibarettir.

Fahri Unan, yazılan eser sayısından hareketle genel anlamda Osmanlı ulemasının ilmî performansının yeterli seviyede olmadığını belirtmiş ve bunun da medreselerin kuruluş gayelerinin salt ilmî faaliyet olmayıp daha ziyade bürokrasi kademelerindeki yetişmiş eleman ihtiyacını karşılamaya yönelik olması; medreselerin mevcut yapısı nedeniyle de mezun olanların, ileride kendilerini bir devlet memuru, diğer bir ifâdeyle tipik bir bürokrat olarak görmeleri; devlet hizmetine girebilmek; kadı, müftü, kazasker, şeyhülislâm vb. olarak aktif bir vazife almak için kendilerini amansız bir mücadelenin içinde bulmaları gibi sebepler bulunduğunu belirtir. Yine Unan'a göre, medreselerin temsil ve tevârüs ettikleri ilmî geleneğin de gelenekçiliği, nakilçiliği ve ulemâ-i kadîm olarak vasıflandırılan geçmiş bir otoriteye bağlılığı yansıtması nedeniyle ilim, bilgi (mâlumat) edinmekle sınırlı tutulmuş; araştırma ve yeni bilgiler üretme yolu mühim ölçüde kapatılmıştır. Bu ve benzeri nedenlerle Osmanlı uleması gerek bilgi üretme açısından, gerekse eser yazma açısından yeterli seviyede görülmemiştir.⁷⁷

77 Değerlendirmeler için bkz. Fahri Unan, “Medrese-Yönetim İlişkileri ve Osmanlı Medreselerinin İlmî Performansı Meselesi”, VII. *Osmanlı Sempozyumu (Söğüt, Eylül 1992)*, Ankara: Ertuğrul Gazi'yi Anma ve Söğüt Şenliği Vakfı, 1993, s. 13-23; a.mlf., “Osmanlı ➤

Unan'ın, medreselerin devletin yetişmiş eleman ihtiyacını karşılamaya yönelik olduğu ve bunun doğurduğu olumsuz bakış açısıyla ilgili değerlendirmelerine katılmakla birlikte, medreselerdeki ilmî gelenek hakkındaki değerlendirmelerinin bir itham taşıdığını ifade etmeliyiz. Bu konuda Öztürk'ün şu ifadeleri daha isabetli görünmektedir:

“Osmanlıların klasik döneminde orijinal telif iddiasıyla yazılacak her eserin, büyük ölçüde eski eserlerin tekrarından ibaret olmak gibi bir kadere sahip bulunması, esas itibarıyla Ortaçağın durağan bir çağ olmasıyla ilgilidir. Daha açıkçası, Ortaçağ gerek bütün dünyada gerek İslam dünyasında hayatın yeni sürprizler getirmediği, zamanın oldukça ağır ve durağan bir şekilde akıp gittiği bir çağ olduğu için, sözgelimi hicri 2-3. asırlarda üretilen fikhî ictehadların hicri 9-10. asırlardaki ihtiyaçları büyük ölçüde karşılaması gibi, hicri 6. asırda Zemahşeri'nin, sonraki asırda da Beyzâvî'nin yazdığı tefsirler hicri 9-10. asırlarda Osmanlı ulemasının Kur'an yorumuyla ilgili ihtiyaçlarını fazlasıyla karşılamıştır. (...) Zamanın hızla akıp gittiği, hayatın her gün bir dizi yeni sorun ürettiği, dahası iman ve teslimiyetin yerine akıl, pozitif bilim ve şüphenin ikame edildiği modern bir çağla yüzleşen İslam âleminde hemen her şey gibi Kur'an ve tefsir algısı da değişime uğramış ve bu değişim olgusu modern çağın aklına uygun anlam ve yorum arayışlarını doğurmuştur. Oysa Osmanlı'nın klasik döneminde, akıl ve düşünce de zamanın ruhuna uygun biçimde klasik (geleneksel) olduğu için, anlam ve yorumda yenilik peşinde koşmak yerine verili anlam stoğu anlaşılmaya çalışılmış; dolayısıyla bu durum, tefsir sahasında ibda ve icad yerine mevcudu ibka anlayışını hâkim kılmıştır.”⁷⁸

Demir ise az sayıda tefsir yazılmış olmasını ulemanın Kur'an konusunda söz söylemekte çekingen davranması, tefsir yazabilecek seviyede ulemanın yetişebilmesi için siyasi istikrar ortamının bulunmaması, ulemanın tamamlayamama endişesiyle tefsir yazımına girişmemesi, tefsirle ilgili söylenecek çok fazla bir sözün kalmaması gibi sebeplere bağlamıştır.⁷⁹

Osmanlı döneminde az sayıda dirayet tefsiri yazılmasının sebeplerini geniş şekilde inceleyen Dartma da, Kur'an'ı anlamaktan ziyade okumaya önem verilmesi, ihtisaslaşmanın olmaması, müfessirlerin daha ziyade nahiv gibi kemale ermiş ilimlerle meşgul olmaları, ictehad kapısının kapandığına inanılması, ders kitabı olarak şerh ve haşiyelerin okutulması, medreselerde ezber usulüne yer verilmesi, medreselerde ehil olmayanların müderris olması, ilmiye sınıfının nüfuz elde etmeye çabalaması, medreselerin memur yetiştiren kurumlar olması, savaş ortamında ilim adamının yetişmemesi, ilmî kitapların

Medreselerinin İlmî Performansı Üzerine Bâzi Düşünceler”, *Türkiye Günlüğü*, sy. 30 (Eylül-Ekim 1994), s. 49-57. Ayrıca bkz. Dartma, “Osmanlı Döneminde Müstakil Dirayet Tefsirleri”, s. 87-88.

78 Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, s. 66.

79 Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 94.

imha edilmesi sebebiyle daha önceki ilmî müktesebatın Osmanlı'ya yeterince intikal etmemiş olması, çekememezlik, askerlikten muaf olmak için kabiliyetsiz olanların medreseye meyletmesi, medreselerin sadece merkeze yakın şehirlerde açılması, İslam hukukuna ağırlık verilmesi şeklinde on beş farklı sebep zikretmiştir.⁸⁰

Öztürk de yukarıda işaret edilen görüşlerine ilave olarak az sayıda tefsir yazılmasını, Osmanlı ulemasının, önceki dönemlerde yazılan muhalled eserlere rağmen eser yazmayı çok anlamlı bir iş olarak görmemeleri, daha ziyade mevcudu anlamayı ve onun üzerine çalışmayı tercih etmeleri; ulemanın vakitlerini büyük oranda tedris ve irşad faaliyetlerine ayırmaları gibi sebeplere bağlamıştır. Bunun yanında Osmanlı toplumunun kitabî bilgi yerine sohbetten hazzetmesi, sohbetle yetişmesi de önemli bir saik olarak görülmektedir.⁸¹ Osmanlı'nın son dönemlerinde ulemanın siyasetle meşguliyeti de eser telifine engel olmuştur. Siyasetle iştiğal, büyük zaman ve emek tahsisini gerekli kılan ilmî faaliyetler için bir âfet ve musibet olarak kabul edilmiştir. Ayrıca modernleşme tecrübesinin toplumun geleneksel dünya görüşünü değiştirerek halkın gündelik hayatını tanzim şeklini ve okuma alışkanlıklarını olumsuz yönde değiştirmesi de bir sebep olarak sayılmıştır.⁸²

Bunlara ilave olarak şunlar da söylenebilir: Yazılacak bir tefsir eserinin hitap edeceği zümre medrese çevreleri olacaktır. Onlar da mevcut klasik eserlerden istifade edebilen insanlardır. Dolayısıyla söyleyebilecek yeni şeyleri olmayanların tefsir yazmaya girişmesi söz konusu olmayacaktır. Klasik dönemde ilimle meşguliyetin resmî bir meslek olması, büyük ulemanın aynı zamanda idarecilik görevlerinin bulunması onların telif ile meşguliyetlerine engel olmuş olabilir. Nitekim Ebussuûd Efendi'nin tefsirini yaklaşık 20 yılda tamamlayabilmiş olmasının arkasında böyle bir neden yatmaktadır. Modern dönemde ise medreselerin ve ulemânın itibar kaybetmesi nedeniyle bir iç kapanmışlık, fiilen medrese sisteminin işe yaramaz hale gelmesi nedeniyle yazılacak bir eserin hitap edeceği muhatap kitlesinin ortadan kalkması, yazılan küçük eserlerin de bu eserlerle yeni bir muhatap kitlesi arayışının göstergesi olması gibi hususlar üzerinde de düşünmek gerekir. Bir başka husus da, bazı âlimlerin, ilimle meşguliyetini canlı eser yetiştirmeye hasretmiş olmalarıdır. Nitekim pek çok ilimde mütebahhir olmasına rağmen eser yazmayan bir hayli âlim ismi kaynaklarda zikredilmektedir. Hakkında büyük müfessir nitelemesi yapılan ama bir satır tefsire dair yazısı bulunmayan âlimler vardır.⁸³

80 Dartma, "Osmanlı Döneminde Müstakil Dirayet Tefsirleri", s. 91-104.

81 Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, s. 66-67.

82 Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, s. 130.

83 Nitekim Demir bu konuya müstakil başlık açmıştır. Bkz. Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 499-501.

D. Tefsirler

Osmanlı'da sözlü tefsir faaliyetlerinin yaygın olduğundan yukarıda bahsedilmişti. Hatta belki de sözlü faaliyetler yazılı tefsir faaliyetlerinden daha canlı bir şekilde seyretmekteydi. Ancak bugün için kendisinden istifade etme ihtimali bulunanlar şüphesiz yazılı tefsir faaliyetleridir. Günümüze intikal eden tefsir çalışmalarının tanıtımı onlar üzerinde yapılacak çalışmalara katkı sağlayacak, bugün için ifade ettikleri anlamı ortaya çıkaracaktır. Bu nedenle gerek Osmanlı topraklarında yetişen, gerekse sonradan Anadolu'ya gelerek yerleşen müfessirler tarafından yazılan tefsirlerin en bariz özelliklerini kronolojik sırayı gözetenek belirteceğiz.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu takip eden yaklaşık bir asırlık dönemde, bazı sûrelerin tefsirine dair Türkçe yazılmış risaleler var ise de dirayet tefsiri sayılabilecek bir tefsir yazılmamıştır. 1331'de Orhan Gazi tarafından İznik'te ilk medrese kuruluncaya kadar Osmanlı Beyliği'nde herhangi bir eğitim müessesesi bulunmuyordu. Henüz küçük bir beylik olması nedeniyle yetişmiş insan ihtiyacını yakın çevrede bulunan Konya, Kayseri, Sivas gibi eski Selçuklu kültür ve ilim merkezlerinden; Şam ve Kahire gibi daha eski merkezlerden; diğer İslâm coğrafyasında bozulan istikrardan rahatsızlık duyarak memleketlerinden ayrılp daha huzurlu gördükleri Osmanlı topraklarına sığınan âlimlerden karşılıyordu. Nitekim ilk yüzyıldaki bazı Osmanlı âlimlerinin bu bölgelerde ilim tahsil ettikten sonra Osmanlı topraklarında hizmet ettikleri, bazı âlimlerin de Osmanlı topraklarına göç ederek yerleştikleri görülmektedir.

Yüzyılın sonlarına doğru devletin idaresini üstlenen Yıldırım Bayezid (1389-1402) kendi adına çok sayıda medrese yaptırarak eğitim-öğretime katkıda bulunduğu gibi eğitim-öğretimi düzenleyen kanunlar çıkararak da eğitim faaliyetlerini disiplin altına almaya çalışmıştır.⁸⁴ Muhtemelen de siyasî otoritenin eğitim-öğretime verdiği bu ehemmiyet neticesinde kuruluşun ikinci yüzyılından itibaren dikkat çekecek sayıda tefsir eseri yazılmaya başlanmıştır. 15'inci yüzyılın başlarından 20'inci yüzyılın başlarına kadarki beş asırlık dönemde 40'a yakın dirayet tefsiri telif edilmiştir. Siyasî bakımdan Osmanlı'nın tırmanışa geçtiği dönemde yazılan tefsir eserleri, ulema arasında şöhret yapmış zatlara aittir. Adet bakımından 15 ve 16'ıncı asırlar daha verimli görünürken 17 ve 18'inci asırlar mutasavvıfların yazdıkları tefsirler sayesinde kısır bir dönem olmaktan kurtulmuştur. 19'uncu yüzyıl ile 20'inci yüzyılın başları dirayet tefsiri yazımının kıpırdanmaya başladığı dönemlerdir.

Çalışmanın bu bölümünde Osmanlı'nın beş asırlık döneminde telif edilen dirayet tefsirlerinin ayrıntılı olarak tanıtımı yapılacaktır. Bu tanıtımlarda önce

84 Bkz. Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: İFAV, 2005, c. 1, s. 72-73.

müellifin kısa biyografisi verilecek, ardından tefsirinin genel özellikleri belirtildikten sonra hakkında yapılmış çalışmalar zikredilecektir. Günümüze ulaşmayan tefsirler hakkında ise kaynakların verdiği bilgilerle iktifa edilecektir.

1. Şeyh Bedreddin es-Simavî, *Nûru'l-Kulûb*

Simavna kadısı oğlu Şeyh Bedreddin Mahmûd b. İsrâîl b. Abdulazîz es-Simavî (ö. 823/1420), Edirne'ye bağlı Simavna'da (Kyprinos) doğmuştur (760/1359). Edirne, Konya, Şam ve Kahire'de ilim tahsilinde bulunmuş, daha sonra tasavvufa meyletmiştir. Tebriz'de Timur'un meclislerine katılmıştır. Halep, Konya ve Tire'den geçerek Edirne'ye dönmüş ve Musa Çelebî'nin kadıaskeri olmuştur. Çelebî Mehmed padişah olunca kendisini İznik'te ikamete zorlamış, ancak o kaçarak Deliorman'da ayaklanma başlatmıştır. Üzerine gönderilen ordu tarafından yakalanmış ve 823'te (1420) Serez'de idam edilmiştir.⁸⁵

Kâtib Çelebî'nin, *Şekâik*'e yazılan bazı notlara dayanarak verdiği bilgiye göre, müellife ait *Tefsîru Bedreddîn* veya *Nûru'l-kulûb* isminde, kenarlarında bazı hâşiyeler bulunan iki ciltlik bir tefsir vardır.⁸⁶ Ancak bu eser hakkındaki bilgiler menkıbelerden ibarettir. Rivâyete göre Şeyh Bedreddin bu eserini tamamlayıp padişaha sunmak arzusundaymış. Fakat, idamı üzerine müridleri bu tefsiri saklamışlar. Şeyh Bedreddin'in menakıbını yazan torunu Hâfız Halil bunu şu şekilde ifade etmektedir: “*Bilün evlâdı elindedir nihân / Taşra vermezler ânı hem serverân / Lik şeyh ettiği tevhid kamu / Cem' idüben kâdı vü Nûr amu / Kendi dünyadan gidicek ol dahî / Bilmediler nice oldı ey ahî.*”⁸⁷

Süleyman Ateş, müellifin *Vâridât*'ta olduğu gibi bu eserinde de aşırı görüşlere yer vermiş olduğundan gizli tutulduğunu tahmin etmektedir.⁸⁸ Müellifin meşrebine baktığımızda eserin işârî bir tefsir olması muhtemeldir.

2. Hacı Paşa, *Mecme'u'l-Envâr*

Aslen Konyalı olan Celâleddin Hızır b. Hoca Ali b. Murâd el-Aydinî (ö. ~826/1423) daha ziyade tabip olarak şöhret bulmuştur. Mısır'da Ekmelüddin el-Bâbertî'den (ö. 786/1384) dinî ve aklî ilimleri tahsil etmiştir. Mısır'a tahsil için gelen Bedreddin Simâvî, Molla Fenârî, şair Ahmedî, Müeyyed b. Abdülmü'min gibi kişiler ondan yakınlık görmüşlerdir. Ders arkadaşlarından biri de Seyyid Şerif el-Cürcânî'dir. Kahire'deki öğrenciliği sırasında yakalandığı bir hastalık sebebiyle tıp tahsiline de başlamış ve Kalavun Bîmâristânı'nda tabiplik yapmıştır. Daha sonra Aydın'a gelerek Ayasuluğ kadılığı yapmış, bir

85 M. Şerefeddin Yaltkaya, “Bedreddin Simavî”, *İA*, c. 2, s. 444-447; Abdülbaki Gölpınarlı, *Simavna Kadısı Oğlu*, İstanbul, 1966; Bilal Dindar, “Bedreddin Simavî”, *DİA*, c. 5, s. 331-334.

86 Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, c. 1, s. 443.

87 Gölpınarlı, *Simavna Kadısı Oğlu*, s. 111.

88 Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, s. 217.

ara Konya'ya gitmiş, vefatına yakın Birgi'ye dönmüş ve 826 (1423) yılı civarında burada vefat etmiştir. Kabri Hıdırlık mevkiindedir.⁸⁹

Hacı Paşa, II. Murad'a (1421-1455) ithafen *Mecme'u'l-envâr fi cemâ'i'l-esrâr* adında bir tefsir yazmıştır. Günümüze ulaşan yazma nüshalarına bakılarak 10 ciltten fazla olduğu anlaşılmaktadır. O, bu tefsiri çeşitli itiraz ve sorulardan uzak tutmak; zâhirleri, sırları ve gizlilikleri birleştirmek; hakikatleri, incelikleri ve itikâdî görüşleri bir araya getirmek maksadıyla yazmıştır.⁹⁰ Eserin kaynakları arasında en başta Râzî tefsiri gelmektedir. Hacı Paşa zâhirî tefsire ait bölümlerin hemen tamamına yakını Râzî'den ya özetleyerek ya da aynen tekrarlayarak almıştır. Eserde îşârî tefsirler de büyük yekûn tutmaktadır ve Hacı Paşa'nın bu alandaki kaynakları Necmeddîn Dâye'nin *Bahru'l-hakâik*'i, Kâşânî'nin *Te'vilâtu'l-Kur'ân*'ı ve Kuşeyrî'nin *Letâifu'l-îşârât*'ıdır.⁹¹ Günümüze ulaşan nüshalar, eserin çok az kısmını ihtiva etmesi nedeniyle bu tefsir araştırmacıların ilgisine mazhar olamamıştır.

3. Kutbuddîn İznîkî, *Tefsîru'l-İznîkî*

Kutbuddîn Muhammed b. Muhammed el-İznîkî (ö. 821/1418), Niğde'de doğmuş, daha sonra İznik'e göç ederek devrinin önemli şahsiyetlerinden ilim tahsil etmiş, tasavvufta derinleşerek yaşantısıyla halkın teveccühünü kazanmıştır. 8 Zilkade 821'de (7 Aralık 1418) İznik'te vefat ederek zâviyesine defnedilmiştir.⁹²

İznîkî, *Tefsîru Kutbuddîn* ya da *Tefsîru'l-İznîkî* olarak anılan bir tefsir yazmıştır.⁹³ Ancak kendisine nispet edilen eserler ile torunu Kutbuddinzâde'ye (ö. 885/1480)⁹⁴ nispet edilen eserler birbirine karıştırılmaktadır. Nitekim bu tefsire ait olduğu belirtilen tek nüshanın üzerinde de "Dedem Mevlana Kutbuddin el-İznîkî'nin tefsirinin ikinci cildi. Merhum 885'te vefat etti. Ben fakir Sadreddin Mevlana Muslihuddin el-İznîkî" ifadesi yer almaktadır.⁹⁵ İÜ

89 Taşkoprîzâde, *a.g.e.*, s. 52-53; Mecdî, *a.g.e.*, s. 74; Bilmen, *a.g.e.*, c. 2, s. 586-587; Süheyl Ünver, *Konyalı Hekim Hacı Paşa*, İstanbul, 1952, s. 3-7; *Konyalı Hekim Hacı Paşa (Bildiriler)*, Kayseri, 1986; Cemil Akpınar, "Hacı Paşa", *DİA*, c. 14, s. 492-496.

90 Bkz. Hacı Paşa, *Mecme'u'l-envâr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Carullâh, nr. 94, vr. 1b-2a

91 Geniş bilgi için bkz. Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, s. 17-26; Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 115-119; Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, s. 70-71; Ay, "Osmanlı Geleneğinde Tefsir Faaliyetleri", s. 294-295; Özgel, *a.g.m.*, s. 138-139.

92 Taşkoprîzâde, *a.g.e.*, s. 34-5; Mecdî, *a.g.e.*, s. 58-9; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, thk. K.R. Bilge, İbnülemin M.K. İnal, İstanbul 1951, c. 2, 184; Bilmen, *a.g.e.*, c. 2, 567-588; Y. Ziya Öksüz, "Kutbuddin b. Muhammed İznîkî ve Mukaddime-i Kutbuddîn", *Muhammed Tayyib Okuğu Armağanı*, Ankara, 1978, s. 225-249; Reşat Öngören, "Kutbuddin İznîkî", *DİA*, c. 26, s. 485-486.

93 Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, c. 1, s. 457.

94 Hayatı ve eserleri için bkz. Reşat Öngören, "Kutbuddinzâde İznîkî", *DİA*, c. 26, s. 489-490.

95 Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 120.

Merkez AY 1741'de yer alan bu nüshayı inceleyen Demir eserin muhtevasıyla ilgili şu bilgileri vermektedir:

“Mevcut nüsha Nisa ve Maide sûrelerinin tefsirini ihtiva etmektedir. Dil tahlillerine yeteri kadar yer verilmiş, âyetlerin tefsirinde diğer âyetlerden, hadislerden ve haberlerden çokça istifade edilmiştir. Sûreleri tanıtıcı bilgilerle yer verilmiş, âyetlerin ilgili olduğu meseleler hakkında farklı vecihler de sıralanmak suretiyle mufassal bilgiler verilmiştir. En çok istifade edilen tefsirler arasında Zemahşerî, Râzî ve Necmuddîn en-Nesefî'nin *et-Teysîr* tefsiri gelmektedir.”⁹⁶

Bu eserin de henüz tam nüshası tespit edilememiş olduğundan bugüne kadar araştırmacıların ilgisini çekmemiştir.

4. Şihâbuddîn Sivasî, *Uyûnu't-Tefâsîr*

Şihâbuddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sivasî (ö. 860/1455), gençlik yıllarını Sivas'ta geçirmiş, daha sonra İzmir'in Ayasuluğ (Selçuk) ilçesine yerleşmiş ve burada vefat etmiştir. Vefat tarihi ihtilaflıdır.⁹⁷ Zeyniyye tarikatı kurucusu Zeynüddin el-Hâfî'nin (ö. 838/1435) halifesi Muhammed Efendi vasıtasıyla tasavvufa intisab etmiştir.⁹⁸

Sivasî'nin *Tefsîru's-Şeyh* adıyla da bilinen *Uyûnu't-tefâsîr li'l-fudalâi's-semâsîr*⁹⁹ adındaki eseri, tespit edebildiğimiz kadarıyla, Osmanlı uleması tarafından yazılıp da günümüze tam nüshası ulaşabilmiş ilk dirayet tefsiridir. Arap olsun olmasın, bütün talebelerin kolayca anlayabilmeleri için muhtasar ve müfid bir tefsir yazmak gayesiyle telif etmiştir.¹⁰⁰ Bu bakımdan eserin medreselerde okumaya ve okutmaya müsait bir ders kitabı olarak telif edildiği anlaşılmaktadır. Arap dili temelinde Kur'an'ı tefsir eden eserin işârî yorum içermemesi müellifin eseri tasavvufa yönelmeden önce yazdığını düşündürmektedir. Ağırlıklı olarak Zemahşerî, Begavî ve Semerkandî tefsirlerinden istifade edilmiştir. Dirâyet tefsiri özelliği ağır basan eserin rivayet yönünden zaafılar içerdiği görülmektedir. Fezâile dair rivayetler arasında sahih kabul edilmeyenler bulunduğu gibi isrâiliyata da yer verilmiştir.

96 Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 116-117; Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, s. 70; Ay, “Osmanlı Geleneğinde Tefsir Faaliyetleri”, s. 294; Özgel, a.g.m., s. 137-138.

97 Müellifin vefâtını 780/1378, 803/1400 veya 860/1455 olarak gösterenler vardır. *Uyûnu't-Tefâsîr*'in istinsah tarihleri 792/1390'a kadar çıkmaktadır. Ancak müellif için verilen biyografilere uygun tarih 860/1455'tir. Zira Sivasî, Zeynüddin Hâfî'in (ö. 838/1434) halifesi Muhammed Efendi ile Ayasuluğ'a yerleşmiştir ve silsilesinde bu iki şeyh yer almaktadır.

98 Taşköprizâde, a.g.e., s. 31; Mecdî, a.g.e., s. 55; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, İstanbul, 1308-1315, c. 3, s. 176; Bağdâdî, a.g.e., c. 1, 188; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul, 1333-1342, c. 1, s. 90-1; Murat Sülün, “Şehâbeddin Sivasî”, *DİA*, c. 38, s. 418-420.

99 Bkz. Kâtib Çelebî, a.g.e., c. 1, s. 451, c. 2, s. 1185

100 Bkz. Şihâbuddin Sivasî, *Uyûnu't-tefâsîr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmûd Efendi, nr. 44, c. 1, s. 2

Öte yandan gramer açıklamaları yanında kıraat ihtilâflarının zikredildiği eserde müşkilü'l-Kur'ân, i'câzü'l-Kur'ân vb. ilimler açısından önem taşıyan âyetler üzerinde durulmuş, âyetler arasındaki tenâsüp konusuna özel bir emek verilmiş, kelâm tartışmalarına girilmeksizin nâdiren akaid konularına değinilmiştir. Yine tartışmalara girilmeden fıkıh ve fıkıh usulü konularına da temas edilmiştir. Kütüphanelerde birçok nüshasının bulunması bu eserin yaygın olarak kullanıldığını göstermektedir.¹⁰¹ Nitekim daha sonra yazılan tefsirlerde zaman zaman kendisine atıflar yapılmıştır.¹⁰² Ayrıca bu tefsir hakkında makale veya tez düzeyinde bir hayli çalışma yapılmıştır. Eser Dartma tarafından tahkik edilerek yayımlanmıştır: Şihâbuddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî, *'Uyûnu't-tefâsîr li'l-fuğalâi's-semâsîr : el-Meşhûr bi-Tefsîri's-Şeyh*, thk. Bahattin Dartma, Beyrut: Dâru Sâdır, 2006, 4 cilt.¹⁰³

- Şükrü Arslan, “Şihâbuddîn Sivâsî ve Uyûnu't-Tefâsîr'indeki Metodu”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1990, sayı: 9, s. 188-214.
- Şükrü Arslan, “Şihabuddin es-Sivâsî ve “Uyunu't-Tefâsîr”indeki Metodu”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1991, sayı: 10, s. 149-154. Bir önceki makalenin devamıdır.
- Şükrü Arslan, “Şihabuddin es-Sivâsî ve Uyunu't-Tefâsîr'indeki Metodu”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1993, sayı: 11, s. 122-135. Bir önceki makalenin devamıdır.
- Abdülbaki Güneş, *Şihabuddin Sivasi, Hayatı, Eserleri ve Tefsirindeki Metodu*, Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 1994, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Abdülbaki Güneş, “Şihâbüddin es-Sivâsî ve Tefsirinde Takip Ettiği Yöntem”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1994, cilt: I, sayı: 1, s. 179-220.
- Bahattin Dartma, *Şihabu'd-din es-Sivâsî ve Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuzalâi's-Semâsîr'indeki Metodu*, Doktora Tezi, İstanbul, 1994, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ekrem Bayat, *Şihabuddin es-Sivâsî'nin Uyunu't-Tefâsîr Adlı Eserinin Tahlili ve Tefsirdeki Metodu*, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 1995, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

101 Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, s. 14-15; Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 111-114; Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, s. 71-72; Ay, “Osmanlı Geleneğinde Tefsir Faaliyetleri”, s. 295; Özgel, a.g.m., s. 139-140.

102 Bkz. Bahattin Dartma, *Şihabu'd-din es-Sivâsî ve Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuzalâi's-Semâsîr'indeki Metodu*, Doktora Tezi, İstanbul, 1994, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 29-31.

103 Eser hakkında Arap âleminde yapılan çalışmalar hakkında bkz. <http://www.quran-c.com/display/Disptitle.aspx?UID=1631&CID=170>.

- Bahattin Dartma, “Osmanlı Müfessirlerinden Şihâbuddîn es-Sîvâsî (860/1455) ve Tefsiri”, *Dinî Araştırmalar*, 2001, cilt: IV, sayı: 11, s. 133-145.

5. Alaaddîn Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*

Alaaddîn Ali b. Hamîduddîn Yahyâ b. el-Fadl es-Semekandî (ö. ~860/1450), aslen Semerkantlıdır. İlim tahsiline burada başlamış ve Alaaddîn el-Buhârî (ö. 841/1438) ile devrinin diğer âlimlerinden okumuştur. Anadolu'ya gelerek Lârende'ye (Karaman) yerleşmiş ve vefatına kadar burada kalmıştır. 150 yaşına kadar yaşadığı rivayet edilir. 860 (1450) yılı dolaylarında vefat etmiştir.¹⁰⁴

Semerkandî daha ziyade haşiye tarzında eserler telif etmekle birlikte bu tarzın dışına çıktığı tek eseri *Bahru'l-'ulûm fî tefsîri'l-Kur'ân* adındaki tefsiridir. Eserin mukaddimesinde müellif, ömrünü Kur'an'ı anlama uğruna geçirdiğini, bu konuda hiçbir gayretten kaçınmadığını, nihayet Allah'ın kendisine tefsir ve te'vîl ilmüne dair Kur'an'ın hakikatlerini ve ana görüşleri ihtiva eden, mütekaddimûn ve müteahhirûna ait önemli görüşleri ve nükteleri içine alan bir kitap telif etmesini ilham ettiğini belirtir. Bunun üzerine muhakkik ve mâhir âlimlerin yeterli gördüğü ve seçtiği miktarda, anlaşılması güç noktalara yer veren, delilleriyle birlikte pek çok ilimleri, özellikle de Kur'an nazımının inceliklerini gösteren meânî ve beyân ilimlerinin latîfelerini; ayrıca usûluddînün zirvesi olan ilâhî sıfatların manalarını ihtiva eden *Bahru'l-'ulûm fî tefsîri'l-Kur'ân* ünvanlı bu kitabını yazdığını ifade etmiştir.¹⁰⁵

Semerkandî, tefsirde kullandığı kaynakların ismini vermemiştir. Muhtevâ bakımından en çok benzerlik arzettiği Râzî'nin *Mefâtihu'l-gayb*'ı ile karşılaştırıldığında aralarında gerek metot ve gerekse konuyu değerlendirmede büyük farklılıklar vardır. Ancak bazen Râzî'nin görüşleri belirtilmiş, ondan nakiller yapılmıştır. Daha çok kelâmî görüşlerine dair olan bu nakiller onun tefsirinden değil, diğer eserlerinden alınmıştır.

Eserde rivâyet tefsiri bütün yönleriyle kullanılmış, âyetlerin âyetle, sünnetle, sahâbe ve tâbiûn görüşleriyle tefsirine yer verilmiştir. Âyetlerin birbiriyle olan mana irtibatları kurulmuş, kelime izahları âyetlerle desteklenmiştir. Dirâyet metodu çok geniş şekilde tefsire tatbik edilmiş, usûl, fıkıh, kelâm vb. açılardan âyetlere yaklaşılmış ve tefsir edilmiştir. Usûl konularında Hanefî görüşleri benimsenmiş, yer yer Şâfiîlere cevaplar verilmiştir. Buna bağlı olarak da âyetler Hanefî görüşleri doğrultusunda tefsir edilmiş, mezhep imamlarının özellikle Ebû Hanîfe, Şâfiî ve kısmen Mâlik'in görüşlerine yer verilmiştir. Kelâmî meseleler çok geniş olarak ele alınmış, Mutezileye karşı Ehl-i sünnet görüşleri nakli ve akli olarak savunulmuştur.

¹⁰⁴ Taşköprizâde, *a.g.e.*, s. 83; Mecdî, *a.g.e.*, s. 102; Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, c. 3, s. 486; Bağdâdî, *a.g.e.*, c. 1, s. 733; Bursahî, *a.g.e.*, c. 1, s. 60, dn. 1; Bilmen, *a.g.e.*, c. 2, s. 595-596.

¹⁰⁵ Alaaddin Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, nr. 106, vr. 2b.

Kısaca ifade edecek olursak, Semerkandî bu eserinde mevcut tefsir birikimini kendi üslûbu ve anlayışı muvâcehesinde nakletmiştir.¹⁰⁶

Tefsirin mevcut yazmaları 4 ciltlik bir hacme sahiptir ve eser 58/Mücâdele 4 âyetinin tefsiriyle son bulmaktadır. Yarım kalan bu tefsir, Semerkandî'nin metodu takip edilmek suretiyle, Sağır Ahmed tarafından 58/Mücâdele sûresinden itibaren Nâs sûresine kadar tamamlanmıştır.¹⁰⁷

Hakkında yapılan akademik çalışmalar açısından bakıldığında, Osmanlı müfessirleri arasında çok daha meşhur müfessirler bulunmasına rağmen Semerkandî daha fazla ilgi çekmiştir ve çekmeye de devam etmektedir.

- Sağır Ahmed (ö. 971/1563), *Tetîmmetu Tefsîri's-Semerkandî*, [Nurosmaniye Kütüphanesi, nr. 275; Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, nr. 110].
- Osman Genç, *Alaaddin es-Semerkandi Hayati, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*, Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 1996, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hüseyin Topal, *Semerkandî'nin Bahru'l-Ulûm'unda Kur'ân ilimleri*, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2005, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yunusdjon (Yunuscan) Olimov, *Alaeddin es-Semerkandî'nin Bahru'l-Ulum Adlı Tefsiri ve Kaynakları*, Doktora Tezi, Ankara, 2010, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Mustafa Altunkaya, *Bahru'l-Ulûm Tefsirinin (Ali Semerkandî) Tasavvufî Açıdan İncelenmesi*, Doktora Tezi, Ankara, 2012, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

6. Musannifek, eş-Şifâ

Fahreddîn Râzî'nin torunlarından olup küçük yaşlarda eser verdiği için Musannifek lakabı ile anılan Alauddîn Ali b. Meciduddîn Muhammed b. Mes'ûd el-Bistâmî eş-Şâhrûdî (ö. 875/1470), 803'te (1400) Horasan'a bağlı Bistâm kasabası yakınlarındaki Şahrûd köyünde doğmuştur. Herat'ta Teftâzânî'nin talebelerinden okumuş, daha sonra Şâfiî ve Hanefî fikhını tahsil etmiştir. Tasavvufa meylederek Zeynüddin el-Hâfi'nin talebelerinden biat almıştır. 842'de (1438) Anadolu'ya geçerek Konya, ardından Bursa, son olarak da İstanbul'da müderrislik yapmıştır. 875'te (1470) İstanbul'da vefat etmiş ve Eyüp Kabristanı'na defnedilmiştir.¹⁰⁸

106 Eser hakkında bkz. İshak Yazıcı, "Bahru'l-Ulum", *DİA*, c. 4, s. 517-518; Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, s. 27-43; Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 188-193; Özgel, a.g.m., s. 140-141.

107 Bkz. Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 163-164.

108 Taşköprüzâde, a.g.e., s. 162-67; Mecdî, a.g.e., s. 184-87; Mehmed Süreyya, a.g.e., c. 3, s. 486; ➤

Musannifek, *eş-Şifâ fî tefsîri kelâmi'llâhi'l-münzeli mine's-semâ'* adını verdiği tefsirini 6 Safer 866 (9 Kasım 1461) Pazartesi günü Edirne'de tamamlamış ve Sultan Fatih'e ithaf etmiştir. Bu nedenle eser *Muhammediyye* adıyla da anılmaktadır. Zâhirî ve bâtinî hakikatleri toplaması nedeniyle esere *Mülteka'l-Bahreyn* unvanı da verilmiştir. Farsça ağırlıklı olmak üzere Farsça-Arapça karışımı bir ibareyle yazılmıştır. Musannifek tefsirini yazarken Zemahşerî, Kurtubî, Kevâşî, Râzî tefsirleri gibi önemli tefsir kaynakları yanında, Buhârî ve Müslim gibi hadis kaynakları, *Sihâhu'l-Cevherî* gibi lügat kaynakları, *Kûtu'l-kulûb* gibi tasavvuf kaynaklarından istifade etmiş, bunlardan iktibaslar yapmıştır. Özellikle, Râzî'den çokça istifade etmiş, onu “imâm” diye tavsif etmiş ve ona itirazlarda bulunmuştur.

Hatimede yazar bu tefsiri diğer tefsirlerden ayıran özellikleri iddialı bir dille, ihâta ve tebyîn, müşkilleri çözme, kapalı noktaları aydınlatma, mücmelleri tafsilatlandırma, mübhemleri tavzih, az bilinen konulara eğilme, bilinen ve açık olan konulara girmeme, dağınık kalmış konuları toparlama, uzatılan konuları ihtisar etme, tekrarlardan kaçınma, ince fikirler ve kimsenin aklına gelmeyen meseleleri ortaya koyma şeklinde sıralamıştır.¹⁰⁹

Eser tertip açısından oldukça sistemattir. Her sûreye başlarken giriş bölümünde sûrenin nüzûlüne dair bilgiler ve âyet sayısı verilmiş, daha sonra belli âyet grupları ele alınarak tefsirleri “bahis”ler halinde her yönüyle ele alınmıştır. Her âyet grubu kıraat, lügat ilmi, sarf ilmi, nahiv ilmi, meânî ilmi, beyan ilmi, fıkıh ilmi, kelâm ilmi, usûl-i fıkıh ilmi, tefsir ilmi, tevîl ilmi, nükteler ve latifeler gibi başlıklar altında farklı yönleriyle ele alınmıştır. Bu başlıkların her biri her zaman kullanılmamış, âyetin ihtiva ettiği konulara göre bazılarına yer verilmiş, bazen de “Sûrenin Faziletleri” gibi değişik başlıklar kullanılmıştır.

Müellifin cümleye Arapça başlayıp Farsça bitirmesi veya tam tersini yapması nedeniyle bu eserden istifade etmek için her iki dile de vakıf olmak gerekmektedir.¹¹⁰ Eserin tam nüshaları bulunmasına rağmen iki dile yazılmış olmak gibi karmaşık bir üsluba sahip olması nedeniyle araştırmacıların ilgisini çekmediği anlaşılıyor.

7. Molla Gürânî, *Gâyetü'l-Emânî*

Osmanlı şeyhülislâmlarından olup Molla Gürânî diye tanınan Şihâbuddîn Ahmed b. İsmâil b. Osman el-Gürânî (ö. 893/1488), doğum yeri ve tarihi

Bağdâdî, *a.g.e.*, c. 1, s. 375; Bilmen, *a.g.e.*, c. 2, 598-600; M. Kâmil Yaşaroğlu, “Musannifek”, *DİA*, c. 31, s. 239-240.

109 Musannifek, *eş-Şifâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 285, vr. 431b.

110 Eser hakkında bkz. Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, s. 45-49; Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 124-128; Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, s. 72-73; Ay, “Osmanlı Geleneğinde Tefsir Faaliyetleri”, s. 296; Özel, *a.g.m.*, s. 141-142.

ihtilaflı olmakla birlikte son araştırmalara göre 813'te (1410) Diyarbakır Ergani'ye bağlı Hilar'da doğmuştur. Bağdat'ta kırâat-i seb'â, kelâm, tefsir, nahiv ve fıkıh, Hasankeyf'te Arap dili ve edebiyatı tahsil etti. Şâm ve Kudüs'te tahsilini ilerletip Kahire'ye geçti ve burada İbn Hacer, Zerkeşî, Makrîzî, İbnü'l-Bârîzî ve Kalkaşendî gibi âlimlerden hadis, kıraat, tefsir ve fıkıh öğrenimi gördü. Burada Berkûkiyye Medresesi'nde fıkıh müderrisi oldu. Hamîdüddin el-Fergânî ile aralarında çıkan tartışma neticesinde cezalandırılarak Şam'a sürgün edildi. II. Murad zamanında Molla Yegân ile tanışarak Edirne'ye geldi ve Bursa'da müderris oldu. Ardından Manisa'da Şehzâde II. Mehmed (Fatih)'e hocalık yaptı. Rumeli kadıaskerliği ve Bursa kadılıklarında bulundu. Oradan ayrılıp Kudüs'e giderek telif ile uğraştı. İkinci kez Bursa kadılığında sonra İstanbul müftülüğü, ardından da şeyhülislâmlığa getirildi. 893'te (1488) İstanbul'da vefat etti. Kabri bugünkü Fındıkzade semtinde Karamanî Piri Mehmed Paşa Camii karşısındadır.¹¹¹

Molla Gürânî, *Gâyetü'l-emânî fî tefsîri's-Seb'î'l-mesânî* adını verdiği tefsirini 860 (1456) yılının sonlarında Kudüs'te bulunduğu sırada yazmaya başlamış, 867'de (1462-63) tamamlayarak Fâtih Sultan Mehmed'e ithaf etmiştir. Kelâm, fıkıh ve siyere dair bilgiler de ihtiva etmektedir. Kaynakları arasında Zemahşerî, Beyzâvî, Begavî, Nesefî ve Nisâbü'rî tefsirleri gelmektedir. Zaman zaman Zemahşerî ve Beyzâvî'ye eleştiriler yöneltmiştir. Bazı Osmanlı hükümdarları tarafından yazdırılarak Buhara Hanlığı'na ve diğer yerlere hediye olarak gönderilen eser Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak da okutulmuştur. Ayrıca Ebussuûd ve Bursevî kendisinden istifade etmiştir.¹¹²

Gürânî'nin bu eseri üzerine İslam dünyasında bir hayli çalışma yapılmıştır.¹¹³

- Sakıp Yıldız, *Fatih'in Hocası Molla Gürânî ve Tefsiri*, İstanbul: Sahhaflar Kitap Sarayı, [t.y.].
- Abdulcebbar Altun, *Şeyhülislam Molla Gürani Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*, Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 1996, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Mahmut Ay, *Molla Gürani'nin "Gayetu'l-Emani" İsimli Tefsiri ve Tefsirinin Fatih ve Bakara Surelerinin 1-103 Ayetlerinin Edisyon Kritiği*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2003, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

111 Ahmet Ateş, "Molla Gürani", *İA*, c. 8, s. 406-407; Sakıp Yıldız, *Molla Gürani ve Tefsiri*, İstanbul, tsz., s. 18-128; M. Kâmil Yaşaroğlu, "Molla Gürânî", *DİA*, c. 30, s. 248-250.

112 Eser hakkında bkz. Yıldız, *Molla Gürani*, s. 145-348; Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, s. 50-51; Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 131-134; Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, s. 73-74; Ay, "Osmanlı Geleneğinde Tefsir Faaliyetleri", s. 296-299; Özel, a.g.m., s. 142-143.

113 Bkz. <http://www.quran-c.com/display/Disptitle.aspx?UID=13585&CID=168>.

- Mehmet Mustafa Göksu, *Molla Gürâni'nin Gâyetü'l-Emâni İsimli Tefsiri-nin Edisyon Kritiği (Necm - Nâs Sûreleri Arası)*, Doktora Tezi, Sakarya, 2007, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Mahmut Ay, “Fatıha ve Bakara Sureleri Örneğinde Molla Gürani'nin Beyzâvî Eleştirisi”, *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları I*, İstanbul: İYV, 2011, s. 385-426.

8. Bitlisî, *Câmi'u't-Tenzîl ve't-Te'vîl*

Ünlü tarihçi ve *Heşt Behişt*'in yazarı İdris-i Bitlisî'nin (ö. 927/1520) babası olan Hüsameddin Ali el-Bitlisî (ö. 909/1504), muhtemelen Bitlis'te doğmuş, tahsilini tamamladıktan sonra tasavvufa meyletmiştir. Seyyid Muhammed Nurbahşî'nin (ö. 869/1465) talebesi ve halifesidir. Aynı zamanda Molla Câmi ve İbrahim Gülşenî'nin (ö. 940/1533) sohbetlerine de iştirak etmiştir. Akkoyunlu sultanı Uzun Hasan (ö. 884/1478) döneminde bir takım idarî hizmetlerde bulunmuştur. 13 Şa'ban 909 (31 Ocak 1504) tarihinde Bitlis'te vefat etmiş, Zeydan (Kosor) Mahallesinde halen mevcut olan Şeyh Ebû Tahir-i Gürgî (Kürdî) türbesine defnedilmiştir.¹¹⁴

Bitlisî'nin, II. Bâyezid'e (1481-1512) ithaf ettiği *Câmi'u't-tenzîl ve't-te'vîl* adlı tefsiri *Tefsîru Hüsâm* isimleriyle de anılmaktadır.¹¹⁵ Genç yaşta tefsire ilgi duymuş ve pek çok tefsir eserini incelemiş, bunlardan kavradığı bilgilerle, Kur'an'ın çeşitli sırlarını ve hakikatlerini ortaya koyan bir tefsir yazmaya karar vermiştir. Âyetteki maksadın tayininde Beyzâvî tefsirine, rivâyetler hususunda Begavî, bazen de Sa'lebî tefsirlerine; mevsûk gördüğü hususlarda Zemahşerî tefsirine itimat etmiştir. Tefsirin müsveddesi Ankebût sûresine geldiğinde Şihâbüddîn el-Hindî'nin (ö. 848/1444) tefsirini elde etmiş, bundaki bazı fevâidi de tefsirine eklemiştir. Ancak ilk yazdığı tefsir çok kısa olduğu için daha sonra bunu mufassal hale getirmiş, besmeleye de tekrardan kaçınmak için her surede farklı mana vermiştir. Tefsirinde hadislerle, sahabe sözlerine ve bazı müfessirlerin görüşlerine yer vermekle beraber, Kur'an âyetlerinde işaret edilen çeşitli ilmi ve tasavvufî sırların üzerinde de durmuş, bazen hurûfilîğe varan yorumlara girmiştir.¹¹⁶

114 Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, c. 1, s. 514; Bağdâdî, *a.g.e.*, c. 1, s. 738; Bursalı, *a.g.e.*, c. 1, s. 58.

115 Bazı çalışmalarda bu tefsirin *İşâretü menzili'l-kitâb* veya *İşâretü münzili'l-kitâb* olarak da isimlendirildiği zikredilmiştir. Ancak bu, müellifin ifadesini yanlış anlamaktan kaynaklanan bir hatadır. Müellif eserinin ismini zikrederken “semmeytuhû bi-işâreti mün[ez]zili'l-kitâbi ve emrihi bi-câmi'i't-tenzîli ve't-te'vîli” demiştir ki bu ifadenin “Kitab'ı indiren Allah'ın işareti ve emriyle (ilhamıyla) onu *Câmi'u't-tenzîl ve't-te'vîl* olarak isimlendirdim” şeklinde anlaşılması daha doğru olacaktır.

116 Hüsameddin Ali el-Bitlisî, *Câmi'u't-tenzîl ve't-te'vîl*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali, nr. 109, vr. 1b-3a. Ayrıca tefsir hakkında bkz. Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 130-133; Ay, “Osmanlı Geleneğinde Tefsir Faaliyetleri”, s. 299; Özgel, *a.g.m.*, s. 143.

- Nurettin Turgay, “Klasik Osmanlı Dönemi Müfessirlerinden Hüsamüddin Ali el-Bidlisî ve Tefsirciliği”, *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları II*, İstanbul: İYV, 2013, s. 145-166.
- Mehmet Selim Ayday, *Hüsamüddin Ali el-Bitlisi ve Camiü't-Tenzil ve't-Te'vil İsimli Tefsirindeki Metodu*, Doktora Tezi, İstanbul [Devam Ediyor], İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Esma Çetin, *Hüsamüddin Bitlisi'nin Camiüt-Tenzil ve't-Te'vil İsimli Eserinden Al-i İmran Suresinin Tahkik ve Tahlili*, Doktora Tezi, Sakarya, [Devam ediyor], Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

9. Baba Ni'metullâh, *el-Fevâtihu'l-İlâhiyye*

Baba Ni'metullâh b. Mahmûd en-Nahcivânî (ö. 920/1514), Şeyh Alvân, Alvân el-Akşehrî, Baba Ni'metullah, Ni'metullah Sultan ve Baba Ni'met gibi isim ve lakaplarla da tanınır. Azerbaycan'ın Nahçıvan şehrinde doğmuş, Nahçıvan ve Tebriz'de ilim tahsil etmiştir. Anadolu'ya gelerek 905'te (1499) Akşehir'e yerleşmiştir. Vefatı hakkında 887 (1482), 901 (1495), 902 (1496), 905 (1499) ve 920 (1514) gibi farklı tarihler verilmektedir.¹¹⁷

Baba Ni'metullah'ın, *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye ve'l-mefâtihu'l-gaybiyye el-muğihatu li'l-kelimi'l-Kur'âniyye ve'l-hikemi'l-furkâniyye* adlı tefsirini Tebriz'de 901 (1495) yılında tamamlandığı rivayet edilmektedir. Herhangi bir kaynağa müracaat etmeksizin, sahip olduğu tefsir müktesebatını ve dirâyetini kullanarak telif etmiştir. Eser vahdet-i vücud ve vahdet-i şühud hakkında bir mukaddime ile başlar. Sistematik olarak her sûreye “fâtiha” başlığıyla başlanmış, burada bazı tasavvufî mülahazalar ortaya konduktan sonra tefsire geçilmiş, en sonda da “hâtime” denilerek tasavvufî öğütler verilmiştir. Besmeleler her sûrenin muhtevasına uygun manalarla tefsir edilmiştir. Secili ifadeler kullanıldığından edebî kıymeti de olan eser sûfi tefsirlerinin bir hulâsası sayılmaktadır. Kütüphanelerde bolca yazmaları vardır. Ayrıca 1325'te (1907) İstanbul'da basılmıştır.¹¹⁸ Muhammed Fâzıl Ceylânî'nin tahkikiyle Abdülkâdir el-Ceylânî'ye nispet edilerek beş cilt halinde basılan (İstanbul: Merkezu'l-Ceylânî li'l-Buhûsi'l-İlmiyye, 1430/2009, 2. baskı) *Tefsîru'l-Ceylânî*

117 Taşköprizâde, *a.g.e.*, s. 356-357; Mecdî, *a.g.e.*, s. 360; Bağdâdî, *a.g.e.*, c. 2, 497; Bilmen, *a.g.e.*, c. 2, 628-629; Yaşar Kurt, “Ni'metullah b. Mahmûd”, *DİA*, c. 33, s. 132-133.

118 Eser hakkında bkz. Abdülbaki Turan, “Baba Ni'metullah Nahcivânî ve “el-Fevâtihu'l-İlâhiyye ve'l-Mefâtihu'l-Gaybiyye” İsimli Tefsiri (920/1514)”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 1 (1985), s. 66-76; Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, s. 52-53; Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 140-142; Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, s. 74-75; Ay, “Osmanlı Geleneğinde Tefsir Faaliyetleri”, s. 299-300; Özel, *a.g.m.*, s. 143-144.

isimli eserin¹¹⁹ metni de *el-Fevatihu'l-İlâhiyye* ile aynıdır.¹²⁰

- Abdülbaki Turan, “Baba Ni’metullah Nahcivanî ve “el-Fevâtihu'l-İlâhiyye ve'l-Mefâtihu'l-Gaybiyye” İsimli Tefsiri (920/1514)”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1985, sayı: 1, s. 61-76.
- Ramazan Bayhan, *Ni’metullah b. Mahmut Nahcivani ve “el-Fevatihu'l-İlahiyye ve'l-Mefatihu'l-Gaybiyye” Adlı Eserinin Tahlili*, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 1997, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yaşar Kurt, *Ni’metullah Nahcivani ve Tasavvufi Tefsiri*, Doktora Tezi, Samsun, 1998, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İbrahim Görener, “İlmi Cazibe Yurdu Osmanlı’da Çok Yönlü Bir Müfessir: Nimetullah-i Nahcuvani”, *Osmanlı Toplumunda Kur’an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları I*, İstanbul: İlim Yayma Vakfı, 2011, s. 281-294.

10. İbn Kemâl, *Tefsîru'l-Kur’ân*

Şemseddîn Ahmed b. Süleyman b. Kemal et-Tokadî (ö. 940/1534), Şehzade Bayezid’e (II. Bayezid) lalalık yapan büyükbabası Kemal Paşa’ya nisbetle Kemalpaşazâde, Kemalpaşaoğlu veya İbn Kemal diye anılır. 3 Zilkade 873’te (15 Mayıs 1469) Tokat’ta (veya Edirne’de) doğmuştur. Tahsiline Amasya’da başlamış, önce askerî sınıfa girmiş, daha sonra ilmiye sınıfına geçmiştir. Edirne’de Molla Lutfî’nin derslerine devam etmiş, ardından Kesteli Muslihuddin Mustafa, Hatibzâde Muhyiddin Efendi, Muarrifzâde Sinâneddin Yûsuf, Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi gibi âlimlerden ders alarak tahsilini tamamlamıştır. Edirne, Üsküp, İstanbul’da çeşitli medreselerde müderrislik yapmış; 921’de (1515) Edirne kadılığına, 14 Şâban 922’de (12 Eylül 1516) Anadolu kazaskerliğine; Şaban 932’de (Mayıs 1526) şeyhülislamlığa getirilmiştir. Bu makamda iken 2 Şevval 940 (16 Nisan 1534) tarihinde vefat etmiş ve Edirnekapı dışındaki Mahmud Çelebi Zâviyesi hazîresine defnedilmiştir.¹²¹

İbn Kemâl’in, 930’dan (1524) önce başlayıp 933’te (1527) Sâffât sûresine kadar tamamlayabildiği *Tefsîru'l-Kur’ân* adında bir tefsiri vardır. Eserde

119 Eser daha sonra Türkçeye de tercüme edilmiştir: Abdülkadir Geylani, *Geylani Tefsiri*, thk. Muhammed Fadil Geylani; koordinasyon Dilaver Güner, İstanbul: Ceylani İlim Araştırma ve Yayın Merkezi, 2012. 6 cilt.

120 Eserin Abdülkadir Geylânî’ye nispeti hakkında bkz. Cemâluddîn Fâlih el-Kilânî, “Tefsîru'l-Ceylânî Ru’yetun fi Nisbeti’t-Tefsîr li'l-Müellif”, *Mecelletü Fikr Hurr*, 2011, <http://vb.tafsir.net/tafsir27386/#> (18.01.2015); Orkhan Musakhanov, Necdet Tosun, “Tefsîru'l-Ceylânî’nin Abdülkadir Geylânî’ye Nisbeti Meselesi”, *Tasavvuf İlmî Akademik Araştırma Dergisi*, sy. 33 (2014), s. 1-16.

121 Ekrem Hakkı Ayverdi, “Müftiyü’s-Sekaleyn”, *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, c. 4, sy. 3 (1975), s. 24-31; İsmet Parmaksızoğlu, “Kemal Paşazade”, *İA*, c. 6, s. 561-566; Ahmet Uğur, *İbn-i Kemal*, Ankara, 1987; *Şeyhülislâm İbn Kemâl Sempozyumu* (haz. S. Hayri Bolay v.dğr.), Ankara, 1989; Şerafettin Turan, “Kemalpaşazâde”, *DİA*, c. 25, s. 238-240.

mukaddime veya hatime olmaması eserin yarım kalmasına bağlanabilir. Kaynak olarak Zemahşerî ve Beyzâvî tefsirlerini kullanılmış, Nesefî ile Râzî'nin tefsirlerinden ve Teftâzânî ile Kevâşî'nin hâşiyelerinden de istifade edilmiştir. Çok öz ifadelerle Kur'an'ın maksatlarını ve hedeflerini açıklamadaki başarısı bu tefsirin en önemli özelliğidir. Rivâyet tefsiri bütün yönleriyle tatbik edilmiş, âyetin âyetle tefsiri yanında, hadisler, sahâbe ve tâbiûn sözleri de kullanılmıştır. Rivâyetler Zemahşerî'den alınmakla birlikte müellifin kendi tespitleri de eklenmiştir. Ekseriyetle hadislerin kaynakları gösterilmemiştir. Nüzûl sebeplerine yer verilmiş, isrâiliyattan uzak durulmuştur. Kelimelerin iştikâkı ve lügat anlamları verilmiş, âyetlerin nahiv yönünden değerlendirilmesi yapılmış, belâgat ve i'câz üzerinde durulmuş, bu konuda Arap şiirinden deliller sunulmuştur. Usûl ve fıkıh meselelerinde teferruata girilmemiş, çoğu yerde İmam Ebû Hanîfe ve İmam Şâfiî'nin, zaman zaman da İmam Mâlik ve İmam Ahmed'in görüşleri zikredilmiştir. Kelâmî meselelerde Mutezileyi tenkid için Nesefî ve Beyzâvî'den iktibaslar yapılmış, Ehl-i sünnet görüşleri kısa ifadelerle verilmiştir.¹²²

Eserin hacmi ve tefsir tarzı, tedris faaliyetlerinde de kullanılmak üzere yazıldığını düşündürmektedir. Ancak muhtemelen eserin tamamlanamamış olması buna imkân vermemiştir. Tefsir henüz matbu değildir. Nüshalarına hemen her kütüphanede rastlamak mümkündür.

İbn Kemâl'in bir kısmı yukarıdaki tefsirinden alınmış müstakil sûre tefsirleri de bulunmaktadır. *Tefsîru'l-Fâtîha* (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1316; *Din-i İslâm Hediyesi Fatîha Süresinin Tefsîri Tercümesi*, çev. Manastırlı Davud Paşa, İstanbul: Hocazade Hafız Matbaası, 1327); *Tefsîru Sûreti'l-Mülk* (thk. Hasan Ziyaüddin İtr, Beyrut: Daru'l-Beşairi'l-İslâmî, 1986); *Tefsîru'n-Nebe'*, *Tefsîru Sûreti'n-Nazi'ât*, *Tefsîru Sûreti'l-Fecr* (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1316); *Tefsîru Sûreti't-Târik*, *Tefsîru Sûreti'l-'Asr* isimindeki bu risalelerin bir kısmı matbudur.

İbn Kemal'in tefsiri ve müfessir kimliği üzerine yapılan çalışmalar, onun ilmî şahsiyeti dikkate alındığında yeterli görülemeyecek kadar azdır.

- Mustafa Kılıç, *İbn-i Kemâl: Hayatı, Tefsire Dair Eserleri ve Tefsirindeki Metodu*, Doktora Tezi, Erzurum, 1981, Atatürk Üniversitesi : [İlâhiyat Fakültesi].
- Mehmet Mahfuz Ata, *İbn Kemal (v. 940/1533) ve Risâle fi 'Cazi'l-Kur'an Adlı Eserinin Tahkiki*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1992, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

122 Eser hakkında bkz. Mustafa Kılıç, "İbn Kemal'in Tefsirdeki Metodu", *Şeyhülislâm İbn Kemâl Sempozyumu*, s. 155-165; Orhan Karmış, "Kemal Paşazade'nin Tefsir İlmine Getirdiği Yenilikler", *Şeyhülislâm İbn Kemâl Sempozyumu*, s. 167-171; Ay, "Osmanlı Geleneğinde Tefsir Faaliyetleri", s. 307-309; Özgel, a.g.m., s. 144-145.

- Enver Arpa, “Şeyhülislam Kemal Paşazade ve Tefsir Anlayışı”, *Tokat'ta Kur'an Günleri X. Kur'an Sempozyumu: Kur'an ve Eğitim, 12-13 Mayıs 2007/Tokat*, 2008, s. 195-214.
- Murat Ustakurt, *İbn Kemal Paşa'nın “Tefsirü'l-Fatiha” Adlı Eseri*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.¹²³

11. Tâceddîn et-Tirevî, *Câmi'u'l-Envâr*

Tâceddîn İbrâhîm b. Hamza b. Mes'ûd et-Tirevî el-Aydî el-Edirnevî (ö. 970/1562), aslen Tirelidir. Tahsilini burada tamamladıktan sonra tasavvufa meylederek Halvetî şeyherinden ders almıştır. Bir müddet memleketinde tedris, vaaz ve irşad ile meşgul olduktan sonra aynı faaliyetleri Edirne'de Muhammed b. Noktacı Dergâhı'nda devam ettirmiştir. Ömrünün yaklaşık 40 yılını burada geçirdikten sonra Mısır üzerinden Mekke'ye geçmiş ve orada 970 (1562) yılında vefat etmiştir.¹²⁴

Tâceddîn Efendi, Edirne'de Muhammed b. Noktacı Dergâhı ve Camii'nde vaaz ve irşadla uğraştığı sıralarda yazdığı tefsire *Câmi'u'l-envâr fi lüceci'l-efkâr ve'l-bihâr li'l-mü'minîne'l-ahyâr* ismini vermiştir. Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, nr. 59'daki nüshasının başında (vr. 1a) tefsirin Bakara-En'âm sûrelerini ihtiva ettiği ve telifinin 933 yılı Cemaziyelevvel'in son günü olan Cumartesi günü (2 Mart 1527) bittiği belirtilmiştir.

Müellif, kendisini tefsir yazmaya sevkeden âmilleri ve yazacağı tefsirin özelliklerini, ilmin değerinin kalmaması, halkı yönlendiren makamları cahillerin işgal etmesi ve gerçek âlimlerin kıyıda köşede kalmasından yakınarak başladığı mukaddimede öncelikle; vaazlarında Kur'an'ı baştan sona hatmettiğini, bu sırada *Vecîz, Vasît, Kebîr, Me'âlim, Şeyheyn, Kađî, Levâmî, Zâdu'l-müfessirin, Kevâşî, Tibyân* ve *Teyşîr* tefsirlerini incelediğini, ancak müfessirlerin ya anlaşılamayacak kadar kısa tuttıklarını ya da bıktırarak kadar uzattıklarını, içlerinde bütün rivâyetleri, ihtilafları ve kırâatleri ihtiva edenine rastlamadığını belirterek önceki tefsirlerde gördüğü eksikleri dile getirmiştir. Ardından, şüphe ve vehimleri ortadan kaldıran, sahâbe ihtilaflarını, müfessirlerin görüş farklarını ve kırâat ihtilaflarını ihtiva eden, bunlara maksada uygun hikâyeler ve hadisler ekleyen bir tefsir yazmayı dilediğini ve bu eserini *Câmi'u'l-envâr fi lüceci'l-efkâr ve'l-bihâr li'l-mü'minîne'l-ahyâr* olarak isimlendirdiğini ifade etmiştir.¹²⁵

123 Bu eserle ilgili yapılan çalışmaların listesi için bkz. <http://quran-c.com/display/Disptitle.aspx?UID=1393&CID=170>.

124 Atâî, *Hadâiku'l-Hadâik fi Tekmileti's-Şakâik*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989, s. 75; Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, c. 2, s. 46; Bağdâdî, *a.g.e.*, c. 1, s. 27; Bursalı, *a.g.e.*, c. 1, s. 20.

125 Tâceddîn et-Tirevî, *Câmi'u'l-envâr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, nr. 59, vr. 1a-2a.

Müellifin vaazları için tetebbu ettiğini belirttiği eserler, muhtemelen tefsiri için de kaynak olmuşlardır. Bunlar Vâhidî'nin *el-Veciz* ve *el-Vasî'i*, Râzî'nin *et-Tefsîru'l-kebîr* ünvanlı *Mefâtîhu'l-gayb*'ı, Begavî'nin *Me'âlimu't-tenzîl*'i, Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'leri, Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl*'i, Mu'îni'nin *el-Levâmi*'i, Hemezânî'nin *Zâdu'l-musâfir*'i, Kevâşî'nin *Keşfu'l-hakâik*'i, Tûsî'nin *et-Tibyân*'ı ve Kuşeyrî'nin *et-Teysîr*'idir.

Geleneksel tefsir anlayışından farklı olarak, âyetin tefsiriyle alakalı olmayıp âyetteki konuların teferruatıyla ilgili olarak Ma'rûf Kerhî, Şakîk Belhî, Cüneyd Bağdâdî, İbrâhim bin Edhem ve diğer tasavvuf büyüklerinin menâkıbına sık sık yer verilmiştir. Bu arada müellif her türde isrâîlî riayetleri de aktarmıştır. Bazen "hukiye" (hikâye edildi ki) ifadesiyle de anonim hikâyelere yer vermiş; bazen de "bu konuda Ma'rûf Kerhî'nin mushafını çalan kadınıla ilgili hikayesi vardır", "bu konuda İbrahim bin Edhem'in ricâl-i gayb ile hikayesi vardır" diyerek okuyucu tarafından bilindiği farzedilen hikâyeye işaret edilmiştir.

Mukaddimedede de belirtildiği gibi, eser içerisinde âyetteki konularla alakalı hikâyeler yanında hadisler de zikredilmiştir. Bu tarzda pek çok hadis eserde yer almaktadır. Ancak hadislerde hem kaynak gösterilmemiş, hem de elemeye tabi tutulmamıştır. Bu nedenle eser içerisinde sahih-sakîm her türde hadis yer almaktadır.

Bir kaç yerde işârî tefsire de girilmiş, bazı konularda yanlış sûfî itikadları tenkit edilmiştir.¹²⁶

Tefsirin bilinen iki yazma nüshası da eksik olup, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, nr. 549 nüshası Fâtiha - Enâm sûreleri arasını, Reşid Efendi, nr. 531 nüshası Bakara 40 - 210 âyetleri arasını ihtiva etmektedir.

12. Sağır Ahmed, *Tefsîru'l-Karamanî*

Ahmed b. Mahmud el-Esam el-Karamanî (ö. 971/1562), Larend'e de (Karaman) doğmuştur. Tahsiline memleketinde başlamış, daha sonra İstanbul'da devam etmiştir. Tahsilini tamamladıktan sonra Pîrî Paşazâde'ye mülâzım olmuş, ancak bu sırada sağırılık arız olması üzerine kendisini vaaz, irşad ve cami derslerine vermiştir. Şehzâde Selim ile aralarında çıkan bir anlaşmazlık sebebiyle Larend'e'ye geri dönmüş ve burada uzlet ve eser telifiyle meşgul olmuştur. 971'de (1562) Larend'e'de vefat etmiştir. Sağır Ahmed Halvetî şeyhidir; tefsir ve hadis ilimlerinde dirayet sahibidir.¹²⁷

Sağır Ahmed Efendi'nin *Tefsîru'l-Kur'ân*, *Tefsîru'l-Karamanî*, *Tefsîru'l-Asam*, *Tefsîru Sağır Ahmed Çelebi* adlarıyla zikredilen bir tefsiri vardır.

126 Eser hakkında bkz. Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, s. 56-66; Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 271-273; Özgel, a.g.m., s. 145.

127 Atâî, a.g.e., s. 43; Mehmed Süreyya, a.g.e., c. 1, s. 199-200; Bağdâdî, a.g.e., c. 1, s. 145; Bursalı, a.g.e., c. 1, s. 225; Bilmen, a.g.e., c. 2, s. 650.

Biyografisini veren kaynaklar tefsirin 12 ciltten ibaret olduğunu ve Mücâdele sûresinde kaldığını belirtmektedir. Demir ise eserin mevcut nüshasının Münâfikûn sûresinin 8'inci âyetine kadar gelmiş olması nedeniyle aslında tefsirin tam olduğu kanaatindedir.¹²⁸ Muhtemelen müellifin, Mücâdele sûresinde yarım kalmış olan Aladdin es-Semerkandî'nin *Bahru'l-'ulûm* adlı tefsirine Mücâdele sûresinden Nâs sûresine kadar tekmile yazmış olması nedeniyle Atâî'den kaynaklanan bir karışıklık olmuştur.

Osmanlı uleması tarafından yazılan en hacimli tefsir çalışmalarından birisi olan bu eser, özellikle dil tahlillerine ve belagata dair açıklamalara çok geniş şekilde yer vermekte, bu konulardaki görüş ve değerlendirmeleri mufassal biçimde nakletmektedir. Bu nakilleri Zemahşerî, Beyzâvî, İbn Kemâl gibi âlimlerin eserlerinden yapmakta, zaman zaman onlara eleştiriler de yöneltmektedir. Eserin dikkat çeken yönlerinden birisi de, her sûrenin başında o sûrede ele alınan konuların ifade edilmiş olmasıdır.

Eserin bilinen tek yazma nüshası Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, nr. 109-117 arasında yer alan 9 ciltlik nüshadır ve bu nüshanın ikinci ve son ciltleri kayıptır.¹²⁹

13. Ebu's-Su'ûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*

Ebussuûd ismiyle meşhur olan Mehmed b. Yavsî Mehmed b. Mustafa el-İmâdî (ö. 982/1574), 17 Safer 896 (30 Aralık 1490) tarihinde İskilip'te (veya İstanbul'da) doğmuştur. İlk tahsilini babasının yanında yapmış, daha sonra Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi, Mevlânâ Seydî-i Karamânî ve İbn Kemal'den ders almıştır. 922'de (1516) tahsilini tamamladıktan sonra çeşitli medreselerde müderrislik bulunmuştur. 939'da (1532) Bursa, 940 Rebûlâhirinde (Kasım 1533) İstanbul kadılığına, Rebûlevvel 944'te (Ağustos 1537) Rumeli kazaskerliğine tayin edilmiştir. Şâban 952'de (Ekim 1545) Fenârîzâde Muhyiddin Efendi'nin yerine şeyhülislâm olmuş ve vefatına kadar yirmi sekiz yıl on bir ay bu görevi kesintisiz sürdürmüştür. 5 Cemaziyelevvel 982 (23 Ağustos 1574) tarihinde 84 yaşında İstanbul'da vefat etmiştir. Kabri Eyüp Sultan'dadır.¹³⁰

Ebussuûd Efendi, tedris hayatı boyunca kendisinin de istifade ettiği ve tefsir eserleri arasında ayrıcalıklı bir yer kazanmış olan Zemahşerî ve Beyzâvî

128 Bkz. Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 159-161.

129 Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 159-165; Ay, "Osmanlı Geleneğinde Tefsir Faaliyetleri", s. 303; Özgel, a.g.m., s. 146.

130 M. Cavid Baysun, "Ebüssu'ûd Efendi", *İA*, c. 4, s. 92-99; Abdullah Aydemir, *Ebussuud Efendi ve Tefsirdeki Metodu*, Ankara, [t.y.] , s. 1-23; a.mlf., *Ebussuud Efendi*, Ankara, 1989, s. 1-21; Ahmet Akgündüz, "Ebüssuûd Efendi", *DİA*, c.10, s. 365-371; Pehlul Düzenli, "Şeyhülislam Ebussuud Efendi: Bibliyografik Bir Değerlendirme", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 3, sy. 5 (2005) [Türk Hukuk Tarihi Sayısı], s. 441-475.

tefsirlerindeki inceliklere yeni bir şekil vermek, diğer tefsirlerde bulunduğu nükteleri de ekleyerek yeni tefsir yazmak istemiş, ancak meşguliyeti nedeniyle bu eseri yazmaya imkân bulamamıştır. Fırsatın kaçmasından endişe eden Ebussuûd Efendi, şeyhulislam olduktan kısa bir süre sonra, tahminen 953 (1546) yılı sonlarında tefsirini yazmaya başlamıştır. Önce Yûnus-Kehf sûreleri arasını yazmıştır. Müellif nüshası üzerinde yapılan incelemeye göre, 956-957 yıllarında İbrahim-Kehf sûreleri arasınının, 958-967 yılların arasında Fatıha-Tevbe sûreleri arasınının, 968-973 yılları arasında da Meryem-Nas sûreleri arasının yazıldığı anlaşılmaktadır.¹³¹ Böylece tefsirin tamamlanması yaklaşık 23 yıl sürmüştür. Eserin telifinin bu kadar uzun sürmesinde, müellifin mukaddimede de belirttiği üzere, resmî görevler yanında, savaş ve benzeri nedenlerle seferlere çıkılması, muhtemelen teftiş ve benzeri vesilelerle farklı şehirlere seyahat edilmesi gibi hususlar zikredilmektedir. Gerçi müellif bu engelleri, eseri yazmaya başlamasının önündeki engeller olarak sıralamakla birlikte şeyhulislam olduktan sonra da bu tür durumlar ortadan kalkmış değildir. Buna rağmen böyle bir eser yazmaya başlamıştır.

Kânûnî'nin bu esere ilgi göstermesi nedeniyle, Ebussuûd Efendi, Sâd sûresine kadar olan kısmı temize çekerek 972'de (1565) padişaha sunmuş, eserin tamamını da 973'te (1566) padişaha takdim etmiştir. Müellif tefsirini tamamladıktan sonra ismini "İrşâdu'l-'akli's-selîm ilâ mezâyê'l-kitâbi'l-kerîm" olarak belirlemiştir. Eser hızla istinsah edilerek İslam dünyasının çeşitli merkezlerindeki kütüphanelere gönderilmiştir.

Ebussuûd metot ve muhtevada Zemahşerî ve Beyzâvî tefsirlerini örnek almış, eser içerisinde isimlerine bazen yer vermiş, bazen de vermemiştir. Bu iki tefsir yanında bilhassa Râzî tefsirini de kendine kaynak edinen Ebussuûd Efendi, Kur'an'daki belagat ve i'câz yönlerini tespit ve Ehl-i sünnet görüşlerini müdafada onlardan ayrıcalık arzetmektedir. Tefsir tarihinin en meşhur tefsirleri arasına girmiştir. Hatta Osmanlı dönemi tefsir hareketinden bahsederken çoğu zaman akla gelen ilk ve tek eser olmuştur.

Cemâleddîn el-Kâsımî (ö. 1914), *et-Tâli'u'l-mes'ûd ilâ tefsîri Ebi's-Su'ûd* ismini verdiği çalışmasıyla tefsirdeki hadislerin tahricini gaye edinmiştir. 1315 (1897) tarihli 38 sayfalık çalışma tam değildir. M. Emin Özafşar'ın bu tefsirdeki rivayet kullanımı hakkındaki çalışması eserdeki rivayet malzemesi hakkında kapsamlı bir değerlendirmede bulunmaktadır.

Ebussuûd tefsiri üzerine bazı haşiyeler yazılmıştır. Yazılan haşiyeler 16'ncı yüzyılda bu eserin Osmanlı ulemasının dikkatini çekmiş olsa da sonraları ona olan ilginin kaybolduğunu göstermektedir. Modern dönemde de

131 Adem Yerinde, "Ebussuûd Efendi'nin İrşâdü'l-'Akli's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm adlı Tefsirinin Müellif Nüshası", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları II*, İstanbul: İYV, 2013, s. 33-35.

akademisyenlerin bu tefsire yeterince ilgi gösterdikleri söylenemez. Tefsirin metodolojisini ortaya koymaya çalışan birkaç çalışma dışında sadece eserin belagat uygulamaları ile ahkâm âyetlerini yorumlama metodu araştırmacıların dikkatini çekebilmiştir.

Öte yandan, bu tefsirin ciddi bir tahkikli baskısı da yapılamamıştır. Bu bakımdan Yerinde'nin tefsirin nüshaları üzerinde yapmış olduğu çalışma tahkikte kullanılacak nüsha seçiminde önemli bir yol göstericidir. Ayrıca bu çalışmada tefsirin yazılış sürecine ışık tutacak ipuçları da yer almaktadır.

Türkiye'de çeşitli kütüphanelerde pek çok yazma nüshası bulunan tefsir ilk defa iki cilt (Kahire 1275), daha sonra Fahreddin er-Râzî'ye ait *Mefâtihu'l-gayb*'ın kenarında sekiz cilt (İstanbul 1294, 1307, 1308; Kahire 1307, 1308, 1327), yine müstakil olarak beş cilt (Kahire 1327, 1347, 1372/1952; Riyad 1971, 1974) ve dokuz cilt (Beyrut, ts.) halinde basılmıştır.¹³²

- Zeyrekzâde Mehmed b. Mehmed el-Hüseynî 1003 (1594) yılında tefsirin dibâcesini şerhetmiştir. Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, nr. 41.
- Taşkoprîzâde Mehmed b. Ahmed (ö. 1030/1621) Kehf sûresine bir hâşiye yazmıştır. Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi, nr. 67; Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 359.
- Ahmed b. Mehmed el-Akhisârî er-Rûmî (ö. 1043/1633) Rûm sûresinden Duhân sûresine kadar bir hâşiye yazmıştır.
- Abdullah Aydemir, *Ebussuud Efendi ve Tefsirdeki Metodu*, Ankara, [1968].
- İsmail Cerrahoğlu, "Ebus-Suûd ve Tefsiri", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, 1974, cilt: XIII, sayı: 4, s. 195-203.
- İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1988, II, 333-351.
- M. Emin Özafşar, "Ebussuud Efendi'nin Tefsirinde Rivayet Kullanımı", *Türk Kültüründe İz Bırakan İskilipli Alimler Sempozyumu, 23-25 Mayıs 1997*, 1998, s. 278-289.
- Mehmet Zeki Karakaya, *Ebussuûd Tefsirinde Belâgat İlmi Uygulamaları*, Erzurum 2007, Dr., Atatürk.
- Aykut Avcı, *Ebussuûd Efendi'nin Ahkâm Ayetlerini Yorum Metodu (İlk Beş Sûre)*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2008, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

132 Eser hakkında bkz. Abdullah Aydemir, *Ebussuud Efendi ve Tefsirdeki Metodu*, s. 86-257; Cerrahoğlu, *a.g.e.*, c. 2, s. 333-351; Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, s. 67-69; Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 147-151; Süleyman Ateş, "İrşâdü'l-Akli's-Selîm", *DİA*, c. 22, s. 456-458; Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, s. 75-77; Ay, "Osmanlı Geleneğinde Tefsir Faaliyetleri", s. 300-302; Özgel, *a.g.m.*, s. 146-148.

- Adem Yerinde, “Ebusuûd Efendi’nin İrşâdü’l-Akli’s-Selim ilâ Mezâyâ’l-Kitabî’l-Kerim adlı Tefsirinin Müellif Nüshası”, *Osmanlı Toplumunda Kur’an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları II*, İstanbul: İYV, 2013, s. 9-55.

14. Münşî, *Nezîlu’t-Tenzîl*

Muhyiddîn Mehmed b. Bedreddîn Mahmûd el-Akhisârî es-Saruhânî el-Münşî (ö. 1001/1592), Manisa’nın Akhisar kazasında doğmuştur. Tahsiline Akhisar ve Manisa’da başlamış, İstanbul’da devam ederek icâzet almıştır. 958’de (1551) hocası Câfer Efendi Şam kadısı olunca onunla birlikte Şam’a gitmiş, bir müddet sonra İstanbul’a dönmüştür. 963 (1556) yılında Mısır’a kadı tayin edilerek uzun süre burada kadılık yapmıştır. Memleketine dönünce tadrîs ve telifle meşgul olmuştur. Rebîülâhir 982’de (Temmuz-Ağustos 1574) ilk kez, Rebîülevvel 989’da (Nisan 1581) ikinci kez Mescid-i Nebevî şeyhliğine tayin edilmiş ve vefatına kadar da bu görevi sürdürmüştür. 1 Muharrem 1001’de (8 Ekim 1592) Medine’de vefat etmiş ve Bakî Mezarlığı’na defnedilmiştir.¹³³

Münşî, *Nezîlü’t-tenzîl* adını verdiği tefsirini 1 Ramazan 981’de (25 Aralık 1573) tarihinde Akhisar’da yazmaya başlamış ve 22 Şaban 999 (12 Haziran 1591) Çarşamba günü Kâbe’nin karşısında tamamlayarak III. Murad’a (983-1003/1575-1595) takdim etmiş, ayrıca Çivîzâde gibi dönemin âlimlerinden takrizler almıştır.¹³⁴ Bu eseri yazmaya başladıktan kısa müddet sonra Harem şeyhliğine nail olduğundan ismini *Nezîlü’t-tenzîl* koymuştur.¹³⁵ Eser *Tefsîru’l-Münşî* olarak da bilinmektedir.

Müellif eserini yazarken en çok tercih edilen görüşlere itimad etmiş, gerekli gördüğü yerlerde i’râbı zikretmiş, kıraat olarak da Asım’ın râvîsi Hafs’ın kıraati ile sınırlı kalmıştır. Az sayıda hurufi tevillerde de bulunmuştur. Zemahşerî’nin *Esâsu’l-belâga*’sından sıkça nakillerde bulunmuş ayrıca Tîbî ve Teftâzânî’nin *Keşşâf* hâşiyelerinden, Ebû Hayyân’ın *el-Bahru’l-muhîl*’inden, Ebu’l-Bekâ’nın *İ’râbu’l-Kur’ân*’ından, Kuşeyrî’nin *Letâif*’inden, Nehhâs’ın *en-Nâsıh*’inden, Ebû Ubeyd’in *Fezâilu’l-Kur’ân*’ından, Beyhakî’nin *Delâilu’n-nübüvve*’sinden nakillerde bulunmuştur.

Oldukça veciz bir eser olan *Nezîlu’t-tenzîl*, ayrıntılarla uğraşmadan Kur’an’ı anlamak isteyenler için faydalı bir eserdir. Henüz basılmamış olan eserin kütüphanelerde çok sayıda yazma nüshası vardır. Müellif hattıyla bir nüshası Topkapı Kütüphanesi, Enamet, nr. 566’da bulunmaktadır.¹³⁶

133 Mecdî, *a.g.e.*, s. 321; Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, c. 6, s. 130; Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 2, s. 260; Bursalı, *a.g.e.*, s. 2, s. 20-21; Bilmen, *a.g.e.*, c. 2, s. 669; Adem Yerinde, “Münşî”, *DİA*, c. 32, s. 22-23.

134 Münşî, *Nezîlü’t-tenzîl*, Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah, nr. 19, vr. 1a-2a.

135 Bazı katalog kayıtlarında eser adının *Tenzîlu’t-tenzîl* olarak kaydedilmiş olması hatalıdır.

136 Eser hakkında bkz. Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, s. 70-76; Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 154-156; Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, s. 77; Ay, ⇨

- Hikmet Akdemir, *Muhammed İbn Bedrüddin el-Münşî ve Tefsirdeki Metodu*, Doktora Tezi, Ankara, 1992, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hayrettin Öztürk, *Muhammed b. Bedrüddin el-Münşî, Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*, Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 1993, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hikmet Akdemir, *Osmanlı Müelliflerinden Akhisarlı Muhammed İbn Bedrüddin el-Münşî ve Tefsirdeki Metodu*, Şanlıurfa: Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2001. Yukarıdaki tezin matbu halidir.

15. Abdülbâkî et-Tebrizî, *Tefsîru'l-Kur'ân*

Abdülbâkî el-Mevlevî et-Tebrizî, (ö. 1039/1629), aslen Tebrizlidir. Burada dinî ilimler yanında hat tahsiliyle de meşgul olmuş, tahsilini ilerletmek için Bağdat'a gitmiştir. Bağdat'ta hem Mevlevîliğe intisap etmiş, hem de hat tahsilini ilerletmiştir. Bazı kaynaklarda Bağdat'tan önce Hindistan'a gittiği ifade edilmektedir. Muhtemelen 1039 (1629) yılında İsfahan'da vefat etmiştir. Bazı cami ve yapılarda hat yazıları bulunmaktadır.¹³⁷

Abdülbâkî el-Mevlevî, *Keşşâf* ile *Envâru't-tenzîl*'i mütalaa etmiş, bunlar arasındaki ihtilafların mezhep kaynaklı olduğu kanaatine varmıştır. Kendisi de tefsire dair bir şeyler yazmaya başlamış, bu iki tefsir arasındaki ihtilafları göstermiştir. Ancak çalışması müsvedde halinde kalmış; Bağdat valisi Müezzinzade Hafız Ahmed Paşa'nın (ö. 1632) bu çalışmayı duyması ve müellifinden çalışmasını tamamlamasını istemesi üzerine Abdülbâkî Efendi tefsirini 1033 (1623) senesinde tamamlanmıştır. Hafız Ahmed Paşa, eserin Sultan Murad'ın tahta geçmesiyle aynı dönemde tamamlanmış olmasını Devlet-i Aliyye'nin devamına yormuştur.

Abdülbâkî Efendi Zemahşerî ile Beyzâvî'nin beyanâtını zikrederek birçok ilaveler ve muhakemeler yapmış; sûfîlerin işârât-ı Kur'âniyye hakkındaki sözlerini iktibas etmiştir.¹³⁸

Bu tefsirin İstanbul kütüphanelerinde, birçok tefsire oranla daha fazla nüshasının bulunması, eserin yazıldığı dönemde dikkat çektiğini düşündürmektedir.¹³⁹

“Osmanlı Geleneğinde Tefsir Faaliyetleri”, s. 302; Özgel, a.g.m., s. 148-149.

137 Mirza Abdullah Efendi, *Riyâdu'l-'ulemâ*, thk. Ahmed el-Hüseynî, Kum, 1403, c. 3, s. 59 vd.; Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi, *Tuhfe-i Hattâtîn*, nşr. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, İstanbul: Türk Tarih-i Encümeni Külliyyatı, 1928, s. 240-241; 'Abd-al-'Alî Kârang, “Abd-al Bâqî Tabrîzî”, *Encyclopædia Iranica*, c. 1, s. 105, güncel versiyon: <http://www.iranicaonline.org/articles/abd-al-baqi-tabrizi-religious-scholar-of-azerbaijan-d-1629-30>; Ali Alpaslan, “Abdülbâkî-i Tebrîzî”, *DİA*, c. 1, s. 200.

138 Bilmen, a.g.e., c. 2, s. 704-705.

139 Eserin nüshaları için bkz. <http://quran-c.com/display/Disptitle.aspx?UID=18476&CID=184>.

16. Gurabzâde, *Zübedü Âsâri'l-Mevâhib ve'l-Envâr*

Gurabzâde Ahmed b. Abdullâh el-Bağdâdî (ö. 1099/1688), İbrahim Paşa'nın Bağdat valiliği zamanında Abdülkadir Geylânî Camii'nde vaizlik yapmış olup 1099 (1688) yılında vefat etmiştir.¹⁴⁰

Müellifin, mukaddimede verdiği bilgiye göre, Vezir İbrahim Paşa'nın isteği üzerine, 1095 (1684) dolaylarında Mevlana Yakub Çerhî'nin Tebâreke ve Amme cüzlerine düşen tefsirini Farsçadan Türkçeye tercüme ederek Paşa'ya takdim etmiş; Paşa tercümeyi beğenince de, Arapça bilmeyen Türkler Kur'an'ın manalarından hissedar olsunlar, anlamadıkları için kederlenmesinler diye Kur'an'ın tamamını bu minval üzere tefsir etmesini talep etmiştir.

Gurabzâde tefsir kitaplarından Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl*'i, Hüseyin el-Vâiz el-Kâşifî'nin (ö. 910/1504) *el-Mevâhibü'l-'aliyye*'si¹⁴¹, Begavî'nin *Me'âlimu't-tenzîl*'i, Ebussuûd'un *İrşâdu'l-akli's-selîm*'i ve Şihâb Haffâcî'nin Beyzâvî hâşiyesini; lügat kitaplarından Herevî'nin *Garibeyn*'i ve Ahterî'yi, *Uknûm*'u ve Halîmî'yi ve başka tefsirleri de bir araya toplayıp bunlardaki en kavî görüşü almış, kıraatte Asım kıraatinin Hafs rivayetini, ahkâmda İmam A'zam'ın kavlini, mananın edasında da nahiv ve belagat kaidelerini iltizam ederek tefsiri yazmaya başlamış, çalışmanın üç dört yıl süreceğini düşünmüş, ancak tam bir şemsî yıl zarfında 1096'da (1685) tamamlamıştır. Tefsirinde en çok *Envâru't-tenzîl* ve *el-Mevâhibü'l-'aliyye*'den istifade ettiği için adını *Zübedü âsâri'l-Mevâhib ve'l-Envâr* olarak vermiştir. Müellif eserin yazıldığı yılı tarih olarak düşürdüğü gibi eserin ismi de yazılış tarihini göstermektedir.¹⁴²

Eser Türkçe yazılmış olması bakımından önemlidir. Müellif nüshası Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 313'tedir. Ayrıca İstanbul kütüphanelerinde çok sayıda yazması vardır. Aynı zamanda birinci cildi 1292 (1875), ikinci cildi 1294 (1877) yılında taş baskı olarak İstanbul'da iki cilt halinde basılmıştır.

17. Şeyh İsmail Ustrumcavî, *Tefsiru'l-Kur'ân*

Şeyh İsmail Ustrumcavî'nin (ö. 1110/1698) hayatıyla ilgili bilgi yoktur. Takriben 1110 (1698) yılında Ustrumca'da (Strumica) vefat etmiştir. Burada kendisine ait bir türbe vardır.¹⁴³

Şeyh İsmail, *Mevâkib* tefsirine benzer tarzda Türkçe büyük bir cilt halinde

140 Bağdâdî, *a.g.e.*, c. 1, s. 164; Bursalı, *a.g.e.*, c. 1, s. 239-240; Bilmen, *a.g.e.*, c. 2, s. 702.

141 Gurabzâde Hüseyin el-Vâiz el-Kâşifî'nin tefsirinin adını *Mevâhibü'l-ledünniyye* şeklinde zikretmektedir ki doğrusu *el-Mevâhibü'l-'aliyye*'dir.

142 Gurabzâde, *Zübedü âsâri'l-Mevâhib ve'l-Envâr*, İstanbul: Rıza Efendi Matbaası, 1292, c. 1, s. 3-4; Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, s. 122-123; Birişik, "Osmanlıca Tefsir Tercümelere ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin *Mevâhib-i Aliyyesi*", s. 58-59; a.mlf., "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", s. 214; Özgel, *a.g.m.*, s. 158.

143 Bursalı, *a.g.e.*, c. 1, s. 336; Bilmen, *a.g.e.*, c. 2, s. 707.

bir tefsir yazmıştır. Türbesini ziyaret eden Bursalı, *Tefsîru Şeyh İsmâil* adıyla zikrettiği bu tefsiri gördüğünü,¹⁴⁴ daha sonra türbeyi ziyaret eden Muhammed Tayyib Okıç ise tefsiri göremediğini belirtmiştir.¹⁴⁵

18. Tefsirî Mehmed Efendi, *Tefsir-i Tibyân*

Ayıntâbi Mehmed b. Hamza el-Hanefî (1111/1699), Antep'te doğmuş ve yetişmiş, farklı şehirlerde ilim tahsil etmiştir. Tahsilden sonra Sivas'ta müderrislik yapmıştır. İstanbul'a gelerek Huzur derslerine iştirak etmiş, ancak daha sonra tekrar Sivas'a dönmüş ve 22 Rebiulevvel 1111 (17 Eylül 1699) tarihinde burada vefat etmiştir.¹⁴⁶

Ayıntâbî, tefsirinin mukaddimesinde Şeyhülislâm Minkârîzâde Yahyâ Efendi'nin kendisini huzur dersleri için İstanbul'a çağırdığını, bu derslerden birinde Sultan IV. Mehmed'in Kur'an'ı Türkçe'ye tercüme ve tefsir etmesini istediğini belirtir. Bunun üzerine Ayıntâbî, Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdf'nin *et-Tibyân fi tefsiri'l-Kur'ân* adlı eserini esas alarak iki yıl içinde tercüme-telif karışımı bir eser hazırladı, müellif hattından birini padişaha sundu, diğerini halkın okuması için vakfetti. Kaynaklarda eserin telif tarihi 1110 (1698) olarak gösterilir; ancak Recep Arpa, Ayıntâbî'nin İstanbul'da 1662-1669 yılları arasında bulunması, eserin IV. Mehmed'in isteği üzerine telif edilmesi, telifinin de iki yıl sürmesi nedeniyle tefsirin bu tarih aralığında telif edilmiş olduğunu düşünür. Eser "avamî" bir üslûpla yazıldığı için Osmanlı toplumunun dinî hayatına ve Kur'an anlayışına büyük ölçüde tesir etmiş, geniş halk kitlelerinden rağbet görmüş, Osmanlı Devleti'nde en çok basılan ve okunan tefsir olmuştur. Arap harfleriyle ilk matbu tefsir olması, üslûbunun kolaylığı, muhtevasının Osmanlı toplumunun geleneksel İslâm anlayışıyla uyuşması ve muhtasar bir tefsir niteliği taşıması esere gösterilen rağbetin başlıca sebepleridir. Bu eser birçok kez orijinal şekliyle basılmış, Latin harfli veya sadeleştirilmiş neşirleri yapılmış, üzerinde makale veya tez seviyesinde akademik çalışmalar yapılmıştır.¹⁴⁷

19. Nasûhî, *Tefsîru'l-Kur'ân*

Şeyh Nasûhî Mehmed Efendi (ö. 1130/1718), aslen Mısırlı olup 1060 (1650) yılı civarlarında Üsküdar'da doğmuştur. Karabaş Veliden icazet almış ve Üsküdar Doğanlılar'daki tekkesinde ve çevre camilerde vaazlar vermiştir. Bir ara Kastamonu'ya sürülmüş ise de tekrar Üsküdar'a gelmiş, 17 Ramazan 1130 (14 Ağustos 1718) tarihinde vefat etmiştir. Kabri mezkur tekkededir.¹⁴⁸

144 Bursalı, *a.g.e.*, c. 1, s. 336.

145 Muhammed Tayyib Okıç, *Tefsir ve Hadis Usulünün Bazı Meseleleri*, İstanbul: Nun, 1995, s. 159. Ayrıca bkz. Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, s. 143; Özgel, *a.g.m.*, s. 158-159.

146 Recep Arpa, "Tibyân Tefsiri", *DİA*, c. 41, s. 127-128.

147 Bkz. Recep Arpa, *a.g.m.*, s. 128; Özgel, *a.g.m.*, s. 159.

148 Ebû Rıdvân M. Sâdık Vicdânî, *Tûmâr-ı Turuk-ı Aliyye'den Halvetiyye Silsilenâmesi*, İstanbul: ➤

Nasûhî Efendi, Mü'min, Nûr, Furkân, Şuarâ, Nahl, Kasas, Ankebût, Yâsîn, Sâffât, Sâd ve Zümer sûrelerinin tefsir edildiği on küçük ciltten ibaret *Tefsîru'l-Kur'ân* yazmıştır. Eseri önceki tefsirlerden derlemiş, yer yer kendi tasarruflarını da eklemiştir.¹⁴⁹ Sâdık Vicdânî, 9 cilt halinde müellif hattıyla yazılmış nüshasının söz konusu tekkenin kütüphanesinde bulunduğunu beyan etmiş,¹⁵⁰ Necdet Yılmaz ise tekedeki kitapların Süleymaniye Kütüphanesi'ne nakledildiğini, ancak bu eserler arasında tefsir eserinin bulunmadığını belirtmiştir.¹⁵¹ Tefsiri yapılan sûrelerin peşpeşe gelmiş olmaları dikkate alınırca müellifin tam bir tefsir yazmaya başladığı, ancak bu kadarına muvaffak olabildiği düşünülebilir.

20. Bursevî İsmail Hakkı, *Rûhu'l-Beyân*

Şeyh İsmail Hakkı b. Mustafa b. Bayram Çavuş el-Bursevî (ö. 1137/1725), 1063'te (1653) Aydos'ta doğmuştur. Aydos, Edirne ve İstanbul'da ilim tahsil etmiş, tasavvufa meylederek Şeyh Osman Fazlî Efendi'ye intisab etmiştir. Üsküp, Köprülü ve Ustrumca'da vaaz ve irşadla uğraştıktan sonra Bursa'ya yerleşerek Celvetiye tarikatı şeyhliği yapmıştır. Kısa müddet Şam ve İstanbul'da kalmış ve tekrar Bursa'ya dönmüştür. 9 Zilkade 1137'de (20 Temmuz 1725) Bursa'da vefat etmiş ve kendi yaptırdığı caminin yanına defnedilmiştir.¹⁵²

Bursevî'nin en meşhur eseri *Rûhu'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'ân* adlı tefsiri olup bunu yazmaya Şaban 1096'da (Temmuz 1685) başlamış ve yaklaşık 21 yıl sonra Cemaziyelevvel 1117'de (Eylül 1705) tamamlamıştır. Eserde, âyetlerin uzun tefsir şekillerine girilmeden mana yönünden kapalı ifadeler üzerinde durulmuş, herkesin anlayabileceği bir yol tutulmuştur. Fıkhî ve kelâmî meseleler ele alınmış, terğîb ve terhîb konuları üzerinde ihtimam gösterilmiştir. Yeri geldikçe âyetlerinin işârî tevîllerine girilmiştir. Okuyucuya ibret verecek Farsça şüirler ve mensûr metinler ilave edilmiştir. Nakiller aynen alınmış ve müellif kendi görüşlerini belirten tenkitler eklemiştir.

Tefsirin Mısır ve İstanbul'da çeşitli baskıları yapılmıştır (İstanbul 1255, 1285, 1286, 1306, 1330, 1333; Bulak 1255, 1264, 1276, 1278, 1287). Eserin M. Ali Sâbûnî tarafından *Tenvîrü'l-ehân min tefsiri Rûhi'l-beyân* adıyla yapılan

Evkaf-ı İslamiyye Matbaası, 1341/1338, s. 68-71; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 176-177; Kerim Kara, "Mehmed Nasuhî", *DİA*, c. 28, s. 500-502; Necdet Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, İstanbul: OSAV, 2001, s. 115-123.

149 Bursalı, *a.g.e.*, c. 1, s. 176.

150 M. Sâdık Vicdânî, *Tûmâr-ı Turuk-ı Aliyye'den Halvetiyye Silsilenâmesi*, s. 69-70.

151 Necdet Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s. 120.

152 Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, I. cilt sonu, s. 45-48; Şeyhî, *a.g.e.*, c. 2, s. 683; Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, c. 1, s. 361; Bağdâdî, *a.g.e.*, c. 1, s. 219-220; Bursalı, *a.g.e.*, c. 1, s. 28-32; Bilmen, *a.g.e.*, c. 2, s. 712-714; Ali Namlı, "İsmâil Hakkı Bursevî", *DİA*, c. 23, s. 102-106.

özetini (Dımaşk 1988) Abdullah Öz'ün içinde bulunduğu bir heyet Türkçe'ye çevirmiştir (İstanbul 1995-1996).

Tefsirin müellif nüshası Bursa İnebey Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi, Genel, nr. 12-27'dedir. Bir başka önemli nüshası da Üsküdar Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdayi, nr. 58'dedir.¹⁵³

- Sakıp Yıldız, *L'Exégète Turc Ismail Hakki Burûsawî, Sa Vie, Ses Oeuvres et la Methode dans Son Tefsîr Rûh al-Beyân*, Doktora Tezi, Paris, 1972.
- Sakıp Yıldız, *Türk Müfessiri İsmail Hakkı Burûsevî Hayatı Eserleri ve Rûhu'l-Beyân Tefsîri*, [y.y., t.y.]. Doktora tezinin müellif tarafından Türkçeye çevrilmiş halidir.
- Ziyaeddin Coşan, *İsmail Hakkı Bursevi ve Fatiha Suresi Tefsiri*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Fatma Çalık, *Ruhu'l-Beyan'da İşari Tefsir Anlayışı*, Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2002, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ömer Özbek, *Bursevi'nin Ruhu'l-Beyan Adlı Tefsirinde "Usul-i Aşere"*, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2003, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İbrahim Sağlam, *Rûhu'l-Beyân Tefsirindeki Namaz Sürelerinde Geçen Hadisler (Fâtîha ve Fil-Nâs Süreleri)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

21. Eşrefzâde İzzeddîn Ahmed, *Enîsu'l-Cenân*

Eşrefzade İzzeddîn Ahmed b. Eşref-i Sâni Mehmed b. Şeyh Lütfullâh el-Kâdirî el-Bursevî (ö. 1153/1740), Eşrefoğlu Rûmî soyundan olup 1083'te (1672) Barakfakih (Baraköy, Kestel, Bursa) köyünde doğmuştur. Bir yandan Arapça ve dinî ilimleri tahsil ederken öte yandan da babasından tarikat bilgilerini edinerek hilafet almış, Bursa'da İncirli mahallesindeki Eşrefzâde Tekkesi'ne şeyh tayin edilmiştir. İstanbul'a yaptığı bir seyahat esnasında 13 Şâban 1153'te (3 Kasım 1740) Zeyrek'te vefat etmiş ve Tophane'de, Kâdirihâne de denilen İsmâil Rûmî Âsitânesi'ne defnedilmiştir.¹⁵⁴

İzzeddin Efendi, tefsir ilminin zorluğundan ve de zamanın kısılgından dolayı üç cilt kadar tutan kısa bir tefsir yazmak istiyordu. Ancak vaazları için

153 Eser hakkında bkz. Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, s. 126-128; Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, s. 77-78; Ay, "Osmanlı Geleneğinde Tefsir Faaliyetleri", s. 304-306; Özgel, a.g.m., s. 149-151; Ali Namlı, "Rûhu'l-Beyân", *DİA*, c. 25, s. 211-213.

154 Tennurizade, *Hediyetü'l-fukarâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, nr. 4640, vr. 10b-21a; Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, c. 1, s. 389; Bağdâdi, *a.g.e.*, c. 1, s. 173; Bursalı, *a.g.e.*, c. 1, s. 126; Bilmen, *a.g.e.*, c. 2, s. 711; Nuri Özcan, "İzzeddin Efendi, Eşrefzâde", *DİA*, c. 23, s. 554-555.

tefsirleri geniş olarak mütalaa ettiğinde ve bu mütalaaalara kendi tesbitlerini eklediğinde üç cilde sığmayacağını görmüş ve yazmaya devam etmiştir. Eşrefzâde ilâhî ilhamla da eserine *Enîsu'l-cenân fi tefsîri'l-Kur'an* ismini vermiştir. Eserin ikinci cildinin başındaki birkaç cümlelik kısa mukaddimede müellif vaazları ve tefsiri için mütalaa ettiği eserin *Rûhu'l-beyân* olduğunu belirtmektedir. Ancak diğer tefsirlerden de istifade ettiğini yine müellif burada söylemektedir. Bazı sûrelerin sonuna bitiş tarihi kaydedilmiştir. Nâs sûresinin 1135 (1722) Recebinin başlarında bittiği ve tefsirin 26 senede tamamlandığı belirtildiğine göre yazımına 1119 (1707) dolaylarında başladığı anlaşılmaktadır.

İzzeddin Efendi yazdığı tefsirleri Eşrefzâde (İncirli) Dergâhı'nda takrir de etmiştir. *Rûhu'l-beyân*'a benzer bir metot ve muhtevayla yazılan sekiz ciltlik bu tefsirin bilinen müellif hattıyla yazılmış nüshaları Bursa İnebey Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi, Genel, nr. 976-986, 987-991'dedir. Tefsirin sekizinci cildinin emanet olarak verildiği yerde yanarak kaybolduğu kütüphane defter kaydında belirtilmiştir.¹⁵⁵

- Fatma Çalık, *Eşrefzâde İzzettin ve Tefsiri: "Enîsü'l-Cenân"*, Doktora Tezi, Bursa, 2009, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

22. Göğsügür Lütfullâh Erzurûmî, *Râmûzu't-Tahrîr*

Göğsügür Lütfullâh b. Mehmed el-Erzurûmî (ö. 1202/1788), Erzurum'da doğmuş ve ilim tahsiline burada başlamıştır. Medine, Sana ve Mısır'da ilim tahsilini ilerletmiştir. Halep'e yerleşmiş ve 1202'de (1788) Halep'te vefat etmiştir.¹⁵⁶

Lütfullah Efendi, 1195'te (1781) Bağdat'a gitmek amacıyla çıktığı seferinde kışı Bitlis'te geçirmek durumunda kalmış, bu esnada hayırlı bir iş yapmak amacıyla tefsir mütalaa ve telifiyle meşgul olmaya meyletmişti. Ancak o sırada elinde sadece Beyzâvî tefsiri bulunması hasebiyle çalışmasını bu eser üzerine bina etmiş ve *Râmûzu't-tahrîr ve't-tefsîr* adını verdiği tefsirini 1197 yılı Şaban ayının son günü (30 Temmuz 1783) tamamlayarak müsvedde hâlinde bırakmış; unutulmaya yüz tutan eser, Rumeli kadıaskeri Seyyid İbrahim İsmet Efendi'nin (ö. 1222/1807) isteği üzerine Seyyid Muhammed Vesîm Efendi tarafından 1221 yılı Zilhicce ayının başında (9 Şubat 1807) istinsah edilmiştir. Ancak müellifin ibareleri çok karışık olduğundan müstensih *Keşşâf*, *Me'âlimu't-Tenzîl* ve *et-Teysîr* gibi tefsirlere bakarak ibareleri çözmeye çalışmıştır.¹⁵⁷

155 Eser hakkında bkz. Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, s. 129-130; Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, s. 78-80; Ay, "Osmanlı Geleneğinde Tefsir Faaliyetleri", s. 306-307; Özel, a.g.m., s. 151-152.

156 Bağdâdî, a.g.e., c. 1, s. 840; Bursalı, a.g.e., c. 2, s. 12; Bilmen, a.g.e., c. 2, s. 730.

157 Göğsügür, *Râmûzu't-tahrîr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Halet, nr. 20, vr. 587b, 588a.

Erzurûmî, Beyzâvî tefsirini esas alarak onun ibârelerini süzgeçten geçirmiş, doğru bulduklarını almış, kapalı yönlerini detaylandırmış, hatalı bulduklarını düzeltmiştir. Bu şekilde hacmi küçük, faydası büyük, anlaşılır ve sağlam bir eser meydana getirmiştir. Kırâat olarak Asım kırâatını seçmiş ancak zaman zaman diğerlerine de yer vermiştir. Kelimelerin anlamları üzerinde durulmuş, âyetlerin nahiv yönleri belirtilmiş ve bu tarzda tefsire devam edilmiştir. Ahkâm âyetlerinde Hanefî mezhebi esas alınmakla birlikte Şafîilerin görüşleri de verilmiştir. Ancak müellif tartışmalara girmemiş, bu gibi ihtilafli durumlarda bize düşen kendi mezhebine uymaktır; çünkü ictihâd artık durmuştur, demiştir. Kelâmî konulara girilmiş, bu konulara bazen sûfilere anlayışı doğrultusunda çözüm getirilmiş, bazen de İbn Arabî gibi tasavvufî felsefe sâikleri tenkid edilmiştir. İlmî tefsire ait örneklerin de yer aldığı bu tefsirde bazı ilgi çekici görüşler zikredilmiştir. Mesala, yağmurun denizlerin buharlaşmasıyla değil, bulutların kendisinden oluştuğu söylenmiş; ra'd, meleklerin bulutu çektikleri sırada çıkan sestir, denilmiştir. İşârî tefsire ait örneklerin yanında büyük mutaasavvıfların menkıbelerinden örnekler de yer almaktadır.

Eserin bilinen tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, nr. 20'dedir.¹⁵⁸

- Halis Ören, *Göğsügür Lütfullah Erzurumi (1202/1788) ve Ramuzu't-Tahrir Adlı Tefsiri*, Doktora Tezi, İstanbul, 1995, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Faruk Özdemir, *Lütfullah bin Muhammed Erzurumi'nin Ramuzu't-Tahrir ve't-Tefsiri*, Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 1999, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

23. Eşrefzâde Necîbuddîn Abdülkâdir, *Zübdetü'l-Beyân*

Eşrefzâde Necîbuddîn Abdülkâdir b. İzzeddîn Ahmed el-Kâdirî el-Bursevî (ö. 1202/1788), 1115'te (1703) Bursa'da doğmuştur. Tahsilini tamamladıktan sonra 50 yıl kadar vaaz ve irşadla meşgul olmuş, uzun yıllar Ulucamî'de tefsir okutmuştur. 1202'de (1788) Bursa'da vefat etmiştir. Kabri İncirli Dergâhı'ndadır.¹⁵⁹

Necîbuddîn Efendi, babasının tefsiri *Enîsu'l-cenân*'ı hem Eşrefzâde Dergâhı'nda, hem de Ulucamî'de vaaz olarak takrir etmekteydi. Bu tarzda tefsiri baştan sonra bitirince, mezkûr mabetlerde vaaz olarak takdim edebileceği bir tefsir yazmak istemiştir. Eserini ne zaman yazmaya başladığı bilinmemekle birlikte, Bakara sûresini 5 Zilhicce 1164 (25 Ekim 1751) tarihinde tamamladığı bilinmektedir. Tefsirin tamamı ise 1182 yılı Şaban ayında (Aralık

158 Eser hakkında bkz. Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, s. 131-132; Özgel, a.g.m., s. 152.

159 Mehmed Süreyya, a.g.e., c. 1, s. 389; Bağdâdî, a.g.e., c. 1, s. 604; Bursalı, a.g.e., c. 1, s. 129.

1768) bitmiştir. Tamamladıktan sonra müellif bu eserine *Zübdetü'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân* adını vermiştir.¹⁶⁰ Eserin hacmi küçük olmasına rağmen yazımının bu kadar uzun sürmesi müellifin Ulucami'deki vaazlarıyla ilgili olmalıdır.

Üç ciltlik tefsirin müellif nüshası Bursa İnebey Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi, Genel, nr. 994-996'dadır. Aynı kütüphanede Orhan, nr. 217-218'de başka bir nüshası vardır.

Eşrefzâde 1182'de *Zübdetü'l-beyân*'ı tamamlayınca müslüman gâzileri düşmana karşı savaşa teşvik gayesiyle vaazlarında kullanacağı bir tefsir olsun diye onu ihtisar ederek *Muhtasaru Zübdeti'l-beyân*'ı meydana getirmiştir.¹⁶¹

Bu tefsirin müellif nüshası Bursa İnebey Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi, Genel, nr. 997-998'dedir.

24. Yusuf Bahrî Efendi, *Tefsîru'l-Kur'ân*

Yusuf Bahrî b. Sarı İmam oğlu Mehmed (ö. 1244/1828), Vezirköprü'de doğmuş, Amasya, İstanbul ve Mısır'da öğrenim görmüş, öğrenimini bitirip Çorum'a yerleşmiştir. 1244'de (1828) Çorum'da vefat etmiştir. Kabri Suheyb Rûmî'nin türbesi yanındadır. Nakşî ve Şabanî tarikatı şeyhliği yapmıştır.¹⁶²

Bağdatlı, Yusuf Bahrî'nin *Tefsîru'l-Kur'ân* adında bir eseri olduğunu belirtmektedir.¹⁶³

25. Molla Halil Siirdî, *Basîratu'l-Kulûb*

Molla Halil b. Hüseyin es-Siirdî (ö. 1259/1843), 1164'de (1750) Bitlis'in Hizan ilçesinin Kulpik (Süttaş) köyünde doğmuştur. İlim tahsiline babasından başladıktan sonra Tillo, Müküs, Hoşab ve İmâdiye'deki medreselerde tahsilini ilerletmiştir. Önce Hizan'da, sonra da Siirt'te uzun yıllar müderrislik yapmış, 1259'da (1843) Siirt'te vefat etmiştir. Kabri şehrin doğusundaki tepededir.¹⁶⁴

Molla Halil Efendi, biri muhtasar, diğeri de mufassal olmak üzere iki tane tefsir yazmıştır. Muhtasar tefsirinin ismi *Basîratu'l-kulûb fi kelâmi 'allâmi'l-guyûb*'dur.¹⁶⁵ Siirdî, özellikle Beyzâvî'nin önemli sayılması gereken güzel bir tefsir yazdığını, fakat dönemindeki insanların Kadı Beyzâvî'yi anlamaktan çok

160 Eşrefzade, *Zübdetü'l-beyân*, Bursa İnebey Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi, Genel, nr. 994, vr. 1b.

161 Eşrefzade, *Muhtasaru Zübdeti'l-beyân*, Bursa İnebey Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi, Genel, nr. 997, vr. 1b; Özgel, a.g.m., s. 152-153.

162 Bağdâdî, a.g.e., c. 2, s. 571; Bursalı, a.g.e., c. 2, s. 57.

163 Bağdâdî, a.g.e., c. 2, s. 571.

164 Bağdâdî, a.g.e., c. 1, s. 357; Bursalı, a.g.e., c. 2, s. 37; Bilmen, a.g.e., c. 2, s. 741; Ömer Pakiş, "Molla Halil Siirdî", *DİA*, c. 30, s. 250-251.

165 Müellifin biyografisine yer veren ilk kaynaklarda eserin adı *Tebşiratu'l-kulûb* olarak zikredilmekte ise de eserin mukaddimesinde ismi yukarıdaki şekilde yer almaktadır. Bkz. Ömer Pakiş, *Molla Halil es-Siirdi ve Tefsîrdeki Metodu*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1996, s. 18.

uzak olduklarını, bunun için kendilerini kırması mümkün olmayan bazı dostlarının kendisinden herkesin rahatlıkla anlayabileceği bir tefsir yazmasını istediklerini, kendisinin de sevabını Allah'tan umarak bu teklife rıza gösterdiğini söylemektedir. Celaleyn tefsirinin de kısa ve öz olması yönüyle güzel bir tefsir olduğunu belirten Siirdî, yazacağı tefsirin Kadı Beyzâvî, Celâleyn ile Kadı Beyzâvî üzerine yazılan İsam ve Şeyhzâde haşiyelerinin ortak noktalarını içine alacağını ve herkesin rahatlıkla anlayabileceği bir tefsir olacağını ifade etmektedir. Tefsirine Bakara sûresinden başlamaktadır. Müellif tefsirini dirayet metodu ile kısa ve öz olarak yazmaya çalışmıştır. Bununla beraber Kur'an'ın manasının açıklanmasına yardımcı olan hadis, fıkıh, kelam ve özellikle sarf, nahiv, meânî gibi ilimlerle ilgili izahlarda bulunmuştur. Asım kıraatinin Hafs rivayeti tercih edilmekle birlikte nadiren diğer kıraatlere yer verilmiştir.¹⁶⁶

Molla Halil'in, aynı ismi taşıyan ikinci bir tefsiri daha vardır. Bu tefsir Kehf sûresine kadar olup, birincisine göre daha teferruatlıdır. Ancak mevcut yazmada eserin mukaddimesi, muhtasar olan tefsirle aynıdır. Bu tefsire de müellif Bakara sûresi ile başlamıştır. Birinci tefsirde yer almayan veya çok kısa olarak değinilen hadis, fıkıh, kelâm, nüzul sebebi ve siyer gibi ilimlerle ilgili birçok mesele, bu tefsirde daha genişçe açıklanmıştır. Muhtemelen, Siirdî tam olan kısa tefsirini yazdıktan sonra mufassal bir tefsir daha yazmak istemiş, ancak ya sadece birinci cildini yazabilmiştir veya eserin diğer yarısı kayıptır. Eserin muhtasar tefsirle aynı mukaddimeyi taşıyor olması, mufassal tefsirin tamamlanamamış olmasına bir işaret sayılabilir. Müellifin torunu ve aynı zamanda eserin müstensihisi olan Molla Abdulkahhâr'ın bu mukaddimeyi muhtasar tefsirden alarak eklemiş olması da muhtemeldir.¹⁶⁷

Ömer Pakiş, her iki tefsire ait nüshaların müellifin torunlarında bulunduğunu belirtmektedir.¹⁶⁸ Muhtasar olan tefsir, müellifin torunlarından Sıbgatullah ez-Zokaydî'nin takdim ve tahkikiyle basılmıştır.¹⁶⁹

- Ömer Pakiş, *Molla Halil es-Siirdi ve Tefsirdeki Metodu*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1996, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Mustafa Öncü, "Molla Halil Siirdî'nin "Basîretu'l-Kulûb fî Kelâmi 'Allâmi'l-Guyûb" Adlı Tefsirinde Belâğî Uygulamalar", *Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler (Uluslararası Sempozyum): 29 Haziran - 1 Temmuz 2012*, 2013, cilt: II, s. 241-269.

166 Ömer Pakiş, *a.g.e.*, s. 19, 40.

167 Ömer Pakiş, *a.g.e.*, s. 21.

168 Eser hakkında bkz. Ömer Pakiş, *a.g.e.*, s. 39-145; Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, s. 132-133; Özgel, *a.g.m.*, s. 154.

169 el-Mulla el-Halil el-İs'irdî el-Hayrânî, *Basîratu'l-kulûb fî kelâmi 'allâmi'l-guyûb*, thk. el-Mulla Sıbgatullah ez-Zokaydî, İstanbul: Nûbihar, 1432/2011.

26. Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*

Ebu's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-Âlûsî (ö. 1270/1854), 1217'de (1802) Bağdat'ta doğmuştur. Tahsil hayatına babasının yanında başlamış, ayrıca devrin meşhur âlimlerinden de ders almıştır. On üç yaşında kitap yazmaya ve ders okutmaya başlamış, birçok medresede ders verdikten sonra Saltanat-ı Dâr-ı Âliyye müderrisi unvanını almıştır. Otuz yaşında Bağdat'ın Hanefî müftüsü olmuş, yaklaşık on beş yıl kadar kaldığı bu vazifeden hakkındaki dedikodular yüzünden azledilmiştir (1847). Daha önce başlayıp da yarım kalan tefsirini 1851'de tamamlamış ve hem eserini Sultan Abdülmecid'e takdim etmek hem de bu vesile ile iftiraya uğradığı için müftülükten azledildiğini anlatarak hakkını aramak üzere İstanbul'a gitmiştir. Yirmi bir ay kadar kaldığı İstanbul'da hüsn-i kabul görmüş, âlimlerin ve devlet adamlarının takdir ve teveccühlerini kazanmış, ancak arzu ettiği sonucu alamadan Bağdat'a dönmüştür. Ömrünün son dönemini yakalandığı sıtma hastalığıyla mücadele ederek geçirmiş, nihayet 24 Zilkade 1270 (17 Eylül 1854) tarihinde vefat etmiş ve Mârûf-i Kerhî Kabristanı'na defnedilmiştir.¹⁷⁰

Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-Seb'îl-mesânî* adındaki tefsirini, gördüğü bir rüya üzerine, 16 Şâban 1252 (26 Kasım 1836) tarihinde otuz dört yaşında iken yazmaya başlamış ve on altı yıl sonra 4 Rebîülâhir 1267 (6 Şubat 1851) tarihinde tamamlamıştır. Eser *Tefsîru'l-Âlûsî* olarak da anılmaktadır.

Eserde Kur'an'ın Kur'an ve Sünnet'le yorumu esas alınmış, nüzûl sebepleri zikredilmiş, âyetler ve sûreler arasındaki irtibat gösterilmeye çalışılmış, kıraatlerden doğan anlam farklılıkları belirtilmiş ve kıraatler arasında tercih yapılmıştır. Âlûsî, hurûf-ı mukattaanın anlamıyla ilgili çeşitli yorumlar nakletmiş, bu harflerin ebced değerlerinden hareketle bazı sonuçlar elde edenlerin görüşlerine yer vermiştir. Eserde nesih âyetinin tefsirinde nesih konusu geniş biçimde anlatılmış, Kur'an ile hadiste neshin vuku bulabileceği belirtilerek âyet ve hadislerden deliller getirilmiştir. Kelâm konularında Selef yolunun daha sağlam olduğu, dolayısıyla Selef'in te'vile gitmediği mevzularda müfessirin de gitmemesinin daha isabetli olacağı görüşü benimsenerek bu konuda İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye çizgisine yakın bir yol takip edilmiştir. Ancak bu durum Âlûsî'nin Vehhâbîlik'le suçlanmasına sebep olmuştur. Eserde farklı düşüncelere sahip âlimlere karşı genellikle ılımlı bir üslup kullanılır. Fakat Şiîler'in özellikle imâmetle ilgili görüşleri sert bir dille eleştirilir ve onların bazı sahâbîlerle ilgili tenkitlerinin taassuptan kaynaklandığı belirtilir.

170 Muhammed Eroğlu, "Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd", *DİA*, c. 2, s. 550-551.

Âlûsî âyetleri yorumlarken şiirden önemli ölçüde yararlanmış, dil ve belâgat kaideleriyle eski Arap şiirini dikkate alarak çok ince tahlillerle kelimelerin ihtiva ettiği mecaz, istiare gibi sanatları ayrıntılı biçimde incelemeye çalışmıştır. Tefsirde fıkıh, fıkıh usulü ve mezheplerle ilgili birçok konu ele alınmış, zaman zaman tenkitler yapılmış ve tercihlerde bulunulmuştur. Bazı kevnî âyetleri yorumlarken zamanın fen bilimlerinden yararlanan müfessir kendi dönemi açısından oldukça isabetli açıklamalar yapar. İsrâiliyat'la ilgili rivayetlere genelde tenkitçi bir gözle baktığı halde bazı âyetlerin yorumunda isrâilî nakillerden istifade ettiği görülür. Âlûsî eserinde belli başlı tefsir, kıraat, belâgat, şiir, kelâm, felsefe ve fıkıh kitaplarından nakillerde bulunmuş, ancak bunları tenkitçi bir yöntemle incelemiştir. Kaynakları arasında *el-Müfredât*, *Câmi' u'l-beyân*, *el-Keşşâf*, *Mefâtihu'l-gayb*, *Envârü't-tenzîl*, *el-Bahrü'l-muhît*, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, *ed-Dürri'l-mensûr*, *Mecma' u'l-beyân* sayılabilir.

Rûhu'l-me'ânî'de âyetler rivayet ve dirayet metoduyla tefsir edildikten sonra “âyetlerdeki işârî yorumlar”, “dış âlemdekilerin iç âlemdekilere tatbik edilmesi”, “sûfiyye topluluğunun görüşleri” gibi başlıklar altında işârî olarak da yorumlanır. Fakat bunların büyük bir kısmında kaynak zikredilmemiştir. Eserin işârî tefsir kaynaklarının başında Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*'si gelir. Ancak Âlûsî, İbnü'l-Arabî'nin vahdet-i vücûd konusundaki görüşlerinin ihtiyatla karşılanması gerektiğini belirtir ve bazı düşüncelerinden dolayı onu eleştirir. Sülemî'nin *Hakâ'iku't-tefsîr*'i, Kuşeyrî'nin *er-Risâle*'si, Gazzâlî'nin *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*'i, Abdülvehhâb eş-Şa'rânî'nin *el-Yevâkît ve'l-cevâhir*'i ve İmam-ı Rabbânî'nin *Mektûbâtı* da *Rûhu'l-me'ânî*'nin tasavvufî-işârî tefsir kaynakları arasında zikredilebilir.

Eser, daha sonra tefsir yazarların vazgeçilmez kaynakları arasında yer almıştır. Reşid Rızâ, *Rûhu'l-me'ânî*'yi tefsirlerin en değerlilerinden biri olarak nitelemiş ve ondan çokça nakilde bulunmuş, yer yer de eleştiriler yöneltmiştir. Okuyucuya eski ve yeni mezheplerin rivayetlerini bir arada sunmasından dolayı *Rûhu'l-me'ânî* bu konudaki çalışmaların en kapsamlısı sayılmıştır.

M. Zâhid Kevserî, tefsirin yazma nüshaları ile matbu nüshası arasında bazı farklılıklar bulunduğunu söylemişse de bunların hangi konularla ilgili olduğunu belirtmemiştir. Tefsirin iki baskısı ile (I-XII, Kahire, ts.; I-XV, Beyrut 1985) Râgıb Paşa Kütüphanesi'ndeki nüshası ve diğer yazmaları karşılaştırılmış ve iddia edildiği türden farklılıkların olmadığı sonucuna varılmıştır.

Eserin halen Bağdat'ta bulunan yazmaları yanında bir nüshası da İstanbul'da Râgıb Paşa Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (nr. 185-193). İlk defa dokuz cilt halinde Bulak'ta (1301-1310) basılmıştır. Bu baskının başında Âlûsî'nin çağdaşı on dokuz âlim ve edibin takrizleri yer alır. Eserin ikinci baskısı daha itinalı bir şekilde ve on iki cilt (otuz cüz) halinde gerçekleştirilmiştir

(Kahire 1345-1346) (tefsirin diğer baskıları: nşr. Muhammed Zühri en-Neccâr, I-VI, Kahire 1383/1964; I-XXX, Beyrut 1980, 1982, 1983, 1985, 1987; Muhammed Hüseyin el-Arab, I-XVI, Beyrut 1414/1994; nşr. Mahmûd eş-Şerkâvî, I-VIII, Kahire 1996; nşr. Muhammed Ahmed el-Emed, Ömer Abdüsselâm es-Selâmî, I-XXX, Beyrut 1999-2000).¹⁷¹

- Ahmet Çelik, *el-Alusi'nin Ruhü'l-Meani İsimli Eserinde İşari Tefsir*, Doktora Tezi, Erzurum, 1996, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Bu çalışma *Tasavvufî Tefsir, Âlûsî Örneği* (Erzurum, 2002) ismiyle basılmıştır.
- Alican Dağdeviren, *Alusi, Kişiliği ve Tefsiri*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 1996, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Murat Tayyar, *Alusi'nin Ruhü'l-Meani Tefsirinin 7. ve 11. Ciltlerinin Fihristi*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 1996, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Osman Kara, *Alusi'nin Ruhü'l-Meani Tefsirinin 14. ve 16. Ciltlerinin Fihristi*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 1996, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Mehmet Mustafa Göksu, *Alusi'nin Ruhü'l-Meani Tefsirinin 1 ve 12. Ciltlerinin İndeksi*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 1996, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hüseyin Akyüzoğlu, *Alusi'nin Ruhü'l-Meani Tefsirinin 3. ve 6. Ciltlerinin Fihristi*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 1996, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hamza Ermiş, *Alusi'nin Ruhü'l-Meani Tefsirinin V. ve XIII. Ciltlerinin Fihristi*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 1997, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İsmail Apaydın, *Alusi'nin Ruhü'l-Meani Tefsirinin II. ve IX. Ciltlerinin Fihristi*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 1997, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Abdülkerim Seber, *Alusi'nin Ruhü'l-Meani Tefsirinde Tasavvuf*, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2000, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Alican Dağdeviren, "Şihâbüddîn Mahmûd el-Âlûsî, Hayatı, Eserleri ve Tefsiri Rûhu'l-Meânî", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, sayı: 3, s. 359-390.
- Vehbi Karakaş, *Alusi'nin Tefsirinde Ayetlerin İşari Açından Yorumu*, Doktora Tezi, Sakarya, 2002, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Mehmet Ergün, *Alusi'nin Rûhu'l-Meani Tefsirinde Adem ve Yaratılış Kıs-*

171 Ahmet Çelik, "Rûhü'l-Meânî", *DİA*, c. 35, s. 213-214; Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, s. 133-135; Özgel, a.g.m., s. 153-154.

sası Çerçevesinde Bir İnceleme, Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2006, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Vehbi Karakaş, “Âlûsî'nin Rûhu'l-Meânî'sinde İşârî Tefsir”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, cilt: XIII, sayı: 2, s. 173-188.
- Harun Abacı, *Kur'an'ın Anlam Farklılaşmasına İrabın Etkisi (Âlûsî Tefsiri Örneği)*, Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

27. Osman Necâtî, *Tefsîr-i Necâtî*

Osman Necâtî (ö. 1293/1876), 1226'da (1811) Eskişehir'de doğmuştur. Kayseri'ye giderek orada Kasım Efendi'den âlet ilimleri, Gözübüyüköğlü İbrahim Efendi'den tefsir ilmi tahsil etmiştir. Tahsilden sonra İstanbul'a gelmiş ve burada müderrislik yapmıştır. 1293'te (1876) İstanbul'da vefat etmiştir. Kabri Karacaahmet'tedir.¹⁷²

Osman Necâtî Efendi, İstanbul'a geldiğinde Tophane-i Âmire'ye yerleşmiş ve burada bazı dostları kendisinden Arapça ve Türkçe Nebe cüz'ünü tefsir etmesini istemişler, o da bir ilhâm üzerine Kur'an'ın tamamını Türkçe tercüme etmeyi ve ismini *Tefsîr-i Necâtî* koymayı düşünmüştür. Müellif âyât-ı kerîmeyi ve ilgili olan sâir âyât ve ehâdis-i nebeviyyeyi lafzen tercüme ettikten sonra kendi derûnî mütalaalarını da ilave etmek düşüncesiyle bu işe başlamıştır. Âyât, ehâdis, âsâr ve eş'âr gibi istişhad makamında zikredilen belagat numunelerini aslı üzere yazıp mazmununu şerh etmiş; kavâid-i asliyye, fevâid-i fer'iyye, darbimesel ve bir kısım hikâyelerle tercümeyi biraz daha aydınlatmış ve yazdığı eseri Sultan Abdülaziz'e ithaf etmiştir.¹⁷³

Eserin tam olup olmadığı konusunda bilgi yoktur. Matbu kısım Nebe-Fecr sûreleri arasını ihtiva etmekte olup Türkçedir. Eser 1288 (1871) yılında İstanbul'da basılmıştır.¹⁷⁴

28. Mehmed Râif Efendi, *Tefsîr-i Şerîf*

Mehmed Râif Efendi (ö. 1309/1891), hem molla, hem de Nakşibendî tarikatı mensûbudur. 1309'da (1892) İstanbul'da vefat etmiştir. Kabri Eyüp'te Ümmî Sinan Dergâhı'ndadır. *Tefsîr-i Şerîf* adında bir eseri vardır.¹⁷⁵

29. Cevdet Paşa, *Tercüme-i Şerîfe*

Ahmed Cevdet Paşa (ö. 1895), 14 Receb 1238 (27 Mart 1823) tarihinde Bulgaristan'ın Lofça kasabasında doğmuştur. Küçük yaşta Arapça ve dinî

¹⁷² Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, c. 3, s. 449-450; Bursalı, *a.g.e.*, c. 1, s. 330; Bilmen, *a.g.e.*, c. 2, s. 752-753; Mardin, *Huzur Dersleri*, c. 2, s. 311.

¹⁷³ Osmanlı Arşivleri, MF.MKT, 322/4; Özgel, *a.g.m.*, s. 159.

¹⁷⁴ Osman Necâtî, *Tefsîr-i Necâtî*, İstanbul: Mühehdishane-i Berri-i Hümayun Matbaası, 1288/1871.

¹⁷⁵ Bağdâdî, *a.g.e.*, c. 2, s. 391; Bursalı, *a.g.e.*, c. 2, s. 318; Bilmen, *a.g.e.*, c. 2, s. 760.

ilimlerin tahsiline başlamış, İstanbul'a gelerek tahsilini ilerletmiştir. Dinî ilimler yanında hesap, cebir ve hendese de öğrenmiştir. Tekkelerdeki ve edebî çevrelerdeki derslere devam ederek bu alanlarda kendisini geliştirmiştir. Tahsilden sonra kadılık ve müderrislik yapmış, çeşitli resmî kurum üyeliklerinde bulunmuş, vak'anüvislik yapmıştır. İlmiye mesleğinde şeyhülislamlığa gelebilecek payeye erişmesine rağmen 1866'da kadıaskerlik payesinden alınıp vezaret payesine nakledilmiş, bundan sonra çeşitli vilayetlerde valilik, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Cemiyeti ile Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi başkanlıkları, Evkaf, Maarif, Adliye nazırlıkları yapmıştır. Maarif nazırlığı döneminde eğitimde birçok yenilik gerçekleştirmiştir. 3 Zilkade 1312'de (26 Mayıs 1895) Bebek'te vefat etmiş ve Fâtih Sultan Mehmed Türbesi hazîresine defnedilmiştir.¹⁷⁶

Cevdet Paşa, *Tercüme-i Şerife* adıyla Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe tercüme ve tefsirine başlamış, ancak Âl-i İmran sûresi, 3. âyete kadar gelebilmiştir. Kur'ân-ı Kerim'de mükerreren mezkûr olan ve aynıyla Türkçeye tercüme kabil olmayan kelimeleri beyan ve izah için elif bâ tertibi üzere, *Lâhika-i Şerife* adıyla tercüme ek olarak Kur'an lügati de hazırlamaya başlamış, ancak bu çalışma da tamamlanamamıştır. *Lâhika*'daki kelimelerin tamamının Bakara sûresindeki kelimelerden oluşması, tefsirin Âl-i İmrân sûresinde kalmış olduğunu göstermektedir. Eserin ne zaman yazılmaya başlandığı bilinmemekle beraber, gerek müsvedde halde ve yarım kalmış olması, gerekse eserin varlığından daha önceki eserlerinde bahsetmemiş olmasından hareketle ömrünün sonlarına doğru yazdığı düşünülebilir.

Müellif mukaddimedeki Kur'an'ın daha önce Türkçeye tercümelerinin yapılmış olduğunu, ancak bunların asrın diline muvafık olmadığını belirttikten sonra kendi çalışmasını şu sözlerle takdim etmektedir: "(...) *âyât-ı kerîmenin meâlen tercümeleri yazılıp şerh ve izah için ilavesine lüzum görülen sözler dahi şöyle "C" bir kavspare ile asıl tercümeden fasl ve tefrik olunacaktır. Fakat Kur'ân-ı Kerîm'de mükerreren mezkûr olan ve aynıyla lisan-ı Türkîye tercümeleri kabil olmayan lügât-ı şerîfeyi beyan ve izah için elifbâ tertibi üzere bir lâhika-i şerîfe tahrir ile işbu tercüme-i şerîfeye ilhak kılınacaktır.*"¹⁷⁷ Cevdet Paşa aslında bir Kur'an tercümesi yapmak niyetiyle çalışmaya başlamış olsa da tefsirsiz tercümenin Kur'an'ı doğru şekilde anlamak için yeterli gelmeyeceğini düşünmüş olmalı ki âyetlerin tefsirini de yapmıştır. Ancak bu tefsir uzun uzadıya olmayıp mananın doğru şekilde ortaya çıkmasını sağlayacak oranda, Kur'an'daki veciz ifadelerin mufassal olarak ifade edilmesi, ayrıca bunların bazı tarihî bilgiler ve hadîs-i şeriflerle izah edilmesinden ibaret bir tefsirdir. Dili, üslubu ve muhtevası, eserin geniş halk kitlelerine hitap

176 Yusuf Halaçoğlu, Mehmet Âkif Aydın, "Cevdet Paşa", *DİA*, c. 7, s. 443-450.

177 Süleyman Tevfik, *el-Beyân fi âyâtî'l-Kur'ân*, İstanbul: Türk Neşriyat Yurdu, 1928, s. 4-5.

etmek üzere yazıldığını göstermektedir.

Bu tefsirin mukaddimesi ile Kur'an lügati kısmı Süleyman Tefvik'in tercümesiyle birlikte basılmıştır.¹⁷⁸ Eserin geri kalanı müsvedde halde olup İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Osman Nuri Ergin Yazmaları, nr. 412'de "Kur'an tercüme ve tefsiri (2, 3, 4, 6 cüzler)" adıyla yer almaktadır.¹⁷⁹ Dört defter halindeki yazmanın birinci ve beşinci cüzleri kayıptır.¹⁸⁰

- Emine Armağan, *Ahmet Cevdet Paşa ve Tercüme-i Şerife*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2014, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

30. İbrahim Şevki Efendi, *Kenz-i Mahfi*

Şâbânî şeyhi İbrahim Şevki Efendi (ö. 1315/1897), 1250 (1834) yılında doğmuş, medrese tahsili yanında tasavvufa da intisab etmiş, Kastamonu'da irşad ile uğraşmış, Şâbânî tarikatı postnişinliği yapmıştır. 1315'te (1897) vefat etmiştir. *Kenz-i Mahfi* adında bir tefsiri vardır.¹⁸¹

31. Mahmud Hamza Efendi, *Dürrü'l-Esrâr*

Mahmûd Hamza b. Muhammed Nesîb b. Hüseyin b. Yahyâ el-Hüseyinî (ö. 1305/1887), 1235/1821 yılında Dımaşk'ta doğmuştur. Babasından ve civardaki meşhur ulemadan ilim tahsil ederek icâzet aldıktan sonra Şam'da çeşitli mahkemelerde kadı nâibliği yapmış, mevleviyet derecesine yükselmiş ve Dımaşk Vilâyeti Meclis-i Kebîri'ne üye seçilmiştir. İstanbul'da evkaf müdürü ve vergi nâzırı olmuş, Meclis-i Zirâat reisliği uhdesine verilmiştir. Kethüdâ olarak Harput'a gönderilmiş, fakat Dımaşk'a dönerek Meclis-i Kebîr üyeliği ile Defter-i Hâkânî memuriyetine getirilmiştir. 1284 (1867) yılında Dımaşk ve Suriye (Şam) bölgesi müftülüğüne getirilmiş ve ölümüne kadar bu görevde kalmıştır. Bundan dolayı "Şam müftüsü" olarak şöhret kazanmıştır. 9 Muharrem 1305 (27 Eylül 1887) tarihinde Dımaşk'ta vefat etmiştir.¹⁸²

178 Mukaddime ve Lâhika-i Şerife, Süleyman Tefvik'in *el-Beyân* adlı Kur'an tercümesi ile birlikte basılmıştır (s. 3-5, 577 vd.).

179 http://katalog.ibb.gov.tr/yordambt/yordam.php?-ac=arama&demirbas=OE_Yz_0412

180 Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1943, c. 5, s. 1613; Emine Armağan, *Ahmet Cevdet Paşa ve Tercüme-i Şerife*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2014, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 30 vd.; Emine Armağan, Necmettin Gökkr, "Ahmed Cevdet Paşa'nın Tefsir İlmine Katkısı ve Tercüme-i Şerife Adlı Eseri", *Usul İslam Araştırmaları*, sy. 20 (2013 [2015]), s. 141-180.

181 Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2004, s. 130, 797.

182 Bağdâdî, *a.g.e.*, c. 2, s. 420; Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, c. 4, s. 337; Bilmen, *a.g.e.*, c. 2, s. 755-757; Mustafa Baktur, "Mahmud Hamza", *DİA*, c. 27, s. 365-366.

Mahmud Hamza Efendi'nin *Dürri'l-esrâr* adında bir tefsiri vardır.¹⁸³ Defter-i Hâkânî memuriyetine getirildiği sırada noktasız harflerden oluşan kelimelerle yazdığı bu tefsirin anlaşılması için *el-Kümmel ile'l-keîâmî'l-mühmel* adında bir de lügat telif etmiştir. Müellif tefsirin birinci cildini 1 Rebiulevvel 1274 (20 Ekim 1857), ikinci cildini 17 Safer 1275 (26 Eylül 1858) tarihinde Sultan Abdülmecid'e takdim etmiş, takdim edilen bu nüshalar Enderun-i Hümayun Kütüphanesine konulmuştur.¹⁸⁴ Eserin sonunda telif yılı olarak 1274 (1857) yılı verilmiş olsa da muhtemelen sultana takdim ettiği tarihte eser tamamlanmamış olduğundan önce birinci cildi, sonra ikinci cildi takdim etmiştir.

Müellif bu tefsirinde, daha önce benzer bir tefsir yazan Feyzî-i Hindî'nin izinden gitmiştir. Eser her ne kadar tefsir kitabı olarak isimlendirilse de daha ziyade müellifin edebî kudretini gösteren bir sanat ve maharet numunesidir. Bazı zevata göre bu eser Hindî'nin *Savâti' u'l-ilhâm*'ından daha sade ve külfetsiz bir tarzda yazılmıştır. Ancak Bilmen'e göre *Savâti' u'l-ilhâm* daha mükemmeldir, daha âlimânedir.¹⁸⁵ Eser Padişah'a takdim edilmeden önce Şeyhülislamıktan alınan görüşte de benzer bir kanaat serd edilmiştir.¹⁸⁶ Mühmel harfleri kullanma ön şartı, eseri tefsir çalışması olmaktan çıkarıp edebî bir eser hüviyetine sokmuştur. Manayı vermede doğrudan anlatım yerine dolaylı anlatımlar tercih edilmek mecburiyetinde kalınmış, bu da tefsirin tefsirine ihtiyacı doğurmuştur. Bu nedenle eserden Kur'an tefsiri olarak istifade edilmesi son derece maharet isteyen bir iştir. Bir âyetin tefsirinde verilmesi gereken bilgiler, ancak noktasız harfler kullanmak suretiyle ifade edilebilecek miktar ile sınırlı kalmıştır.

Eser iki cüz halinde basılmıştır (Dımaşk 1306; Beyrut 1326).

32. Cemâleddîn el-Kâsımî, *Mehâsinu't-Te'vîl*

Cemâleddîn Muhammed b. Muhammed Saîd b. Kâsım el-Kâsımî ed-Dımaşkî (ö. 1332/1914), Şam'da doğmuş, ilk tahsilinin ardından Zâhiriyye Medresesi'nde ilim tahsilini ilerletmiştir. Farklı hocalardan okuyarak her birinden icâzet almış, on dört yaşında ders okutmaya, babasının cami derslerinde ona yardımcı olmaya başlamıştır. Ramazan aylarında Suriye'nin çeşitli yerlerinde vaazlar vermiş, babasının vefatı üzerine onun yerine geçerek irşad derslerini devam ettirmiştir. Sinan Paşa Camii'ndeki imamlık ve vâizlik görevleriyle ders okutmayı ölümüne kadar sürdürmüştür. Bir ara Mısır'da

183 Eserin adı bazı kaynaklarda yanlışlıkla *Düreru'l-esrâr* şeklinde zikredilmiştir.

184 TSMK, A.83'te ilki, 1. cilt, 89 vr. şeklinde, diğeri 87 vr. şeklinde iki kayıt bulunmaktadır.

185 Osmanlı Arşivleri, A.MKT.MHM, 121/53, A.MKT.MHM, 122/59, A.MKT.MHM, 125/70, A.MKT.MHM, 132/8, A.MKT.MHM, 144/19, A.MKT.MHM, 147/7, A.MKT.MHM, 151/49; İ.DH, 395-26127, İ.DH, 420-27785; Bilmen, *a.g.e.*, c. 2, s. 756.

186 Osmanlı Arşivleri, İ.DH, 395-26127-6

bulunmuş, 1910'da Medine'yi ziyaret etmiştir. 23 Cemâziyelevvel 1332'de (19 Nisan 1914) Şam'da vefat etmiş ve Makberetü'l-Bâbi's-Sağır'e defnedilmiştir.¹⁸⁷

Kâsımî, *Mehâsinu't-te'vîl* adında hacimli bir tefsir çalışması yapmıştır. *Tefsîru'l-Kâsımî* olarak da bilinmektedir. Müellif, tefsir ilminde iz bırakarak büyük müfessirler arasında isim yapmak maksadıyla tefsirini yazmaya 1316 yılı Şevval ayı başlarında (Şubat 1899) başlamış, on üç yıl sonra 3 Rebiulevvel 1329 (4 Mart 1911) tarihinde tamamlamıştır.¹⁸⁸ 17 cüz halinde tertip ettiği eserinde her cüzün sonunda o cüzün tamamlandığı tarihi vermiştir.

Müellif mukaddimedede yazmak istediği tefsirin özelliklerini şu şekilde vermektedir:

“İncelemelerimin en iyilerini koydum, önemli konuları ele aldım, sır hazinelerini açıkladım, fikirlerin sonuçlarını eleştirdim. Geçmiş selef tefsirlerinden topladığım faydalı hususları, defter büklümünde vakıf olduğum incileri, kısa düşüncemle, delile dayanarak ve güvenerek ortaya çıkardığım ilaveleri yazdım. Onun derin sularında yüzen ve delilleri içinde gezen kimse, ondaki nefis garip burhanları, zikrettiğim sahih ve hasen hadisleri, zihinleri kamaştıran fevkaladelikleri övecektir. Konuları tuhaf incelemelerle uzatmadım. Müşkillerin hallinde güzel özetleme yolunu seçtim. Ancak batıl hücumlarla Hak meydanının atları karşılaştığı zaman müstesna, orada burhan mızrakları şüphelerin göğüslerine doğru döndürülmüştür.”¹⁸⁹

Tefsirde dikkat edilmesi gereken önemli mevzuları, Kur'an ilimleri ve tefsir usulüne dair mevzulara müstakîl olarak yer verdiği uzun bir mukaddimedede ele almıştır. Sûrelerin tefsirine, sûre ismini, mekki-medeni bilgisini ve âyet sayısını ve faziletiyle ilgili rivayetleri veren kısa mukaddime ile başlamış, sonra “el-kavlu fî te'vîli kavlihî te'âlâ” diyerek âyetleri uzunluklarına ve birbiriyle olan irtibatına göre ya grup hâlinde veya müstakîl olarak tefsir etmiştir. Âyetler arasındaki irtibatı ortaya koymuş, kelime izahları yapmış, ifadede geçen dil ile ilgili nüktelere temas etmiş, konuyla ilgili farklı görüşleri özetlemiştir.

Müellif istifade ettiği kaynakları zikretmeye özen göstermiştir. Tefsir geleneğinin temel eserlerinden alıntılar yapmış ve eser sahibinin ismini zikretmiş, iktibasın sonunda da “intehâ” ifadesini kullanmıştır. Mukaddime'de Şâtübî, İbn Teymiye, İbnü'l-Cezerî, Şah Veliyyullah Dihlevî, Zerkeşî, Suyûtî gibi usul hakkında görüş beyan eden âlimlere atıfta bulunmuş ve eserlerinden

187 Ali Turgut, “Cemâleddîn el-Kasımî”, *DİA*, c. 7, s. 311-312.

188 3 Rebiulevvel 1329 (4 Mart 1911) tarihi müellifin mukaddimeyi son gözden geçirdiği tarihtir (bkz. *Tefsîru'l-Kâsımî*, c. 1, s. 340). Mukaddimenin son yazılan veya son gözden geçirilen bölüm olduğu düşünülerek eserin bitiş tarihi olarak bu tarih verilmiştir.

189 Cemâleddîn el-Kasımî, *Mehâsinu't-te'vîl*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî, [Kahire]: Dâru İhyâi'l-kütübî'l-Arabiyye, 1957, c. 1, s. 5.

alıntılar yapmıştır. Bunlar içerisinde Şâtıbî'nin ayrı bir yeri vardır. Çünkü mukaddimenin büyük kısmı *el-Muvâfakât*'tan yapılan iktibaslardan oluşmaktadır. Tefsir kısmında da en çok atıfta bulunduğu eserler, Zemahşerî, İbn Kesîr, Râzî, Taberî, Ebussuûd Efendi ve Bikâî tefsirleridir. Ayrıca İbn Kayyimi'l-Cevziyye ile İbn Teymiyye'nin çeşitli eserlerinden de çokça alıntılar yapmıştır. Ehl-i kitab'ı konu edinen âyetlerin tefsirinde de İncil veya Tevrat'a atıfta bulunmuştur.

Kâsımî eserine aldığı hadislerde de dikkatli davranmış, sadece sahih veya hasen hadisleri zikretmiş, zayıf ve uydurma rivayetlerden uzak durmuştur. Hadisleri güvenilir hadis mecmualarından nakletmiş ve geçtiği kaynağı da zikretmiştir.

Ancak kimi âyetlerin tefsiri sırasında tıp, astronomi, ziraat gibi bilim dallarından yaptığı nakillerde kaynak belirtmemiştir.

Kâsımî, tefsirinde ele aldığı mevzuları hulasa etmiş, batıl gördüğü görüşleri tenkit etmiştir. Selef tefsirine önem vermiş ve bunları kendi kanaatleriyle desteklemiş, yeni deliller ve yorumlar ilave ederek bunları tamamlamıştır. Genel olarak açıklamalarını kısa tutmakla birlikte ihtiyaç gördüğü yerlerde uzun açıklamalar yapmakta, bazen de “fasl, tenbih, tehbihât, letâif, fâide vb.” başlıklar altında bir konu müstakil olarak ele alınmaktadır. Medenî sûrelerin tefsirine daha fazla yer vermiştir ve eserin üçte ikilik kısmını bu sûrelerin tefsiri oluşturmuştur.

Kısaca, Kâsımî tefsirini, ıslahçı bir gaye doğrultusunda yazılmış, metot olarak selefın ve ıslahçı düşünürlerin harmanlandığı bir tefsir olarak görmek mümkündür.¹⁹⁰

Eser, Muhammed Fuâd Abdülbâkî'nin tahkikiyle on ciltte on yedi cüz halinde basılmıştır (Kahire 1376-1380/1957-1960; Beyrut 1386/1987, 1398/1978; 1415/1994). Nâşir, müellifin tefsir mahiyetinde veya şahit olarak zikrettiği âyetlerin sûre adlarıyla numaralarını dipnotta vermiş, hadisleri tahrîc etmiş, şiiirleri tamamlayıcı bilgilerle beraber yine dipnotta göstermiştir. On yedinci cüzün sonuna Sahîh-i Buhârî'deki kitap başlıkları (konular) esas alınarak hazırlanmış bir konu fihristi eklenmiştir. Eserin tefsir usulüne ayrılan birinci cüzü Sezai Özel tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.¹⁹¹

- Cemaleddin Kasımı, *Tefsir İlminin Temel Meseleleri*, çeviren Sezai Özel, İstanbul: İz Yayıncılık, 1990.
- Serpil Başar, *Kasımı'nın Mehasinu't-Te'vil Adlı Tefsirinde Esbab-ı Nüzul*

190 Gökçen Kalkan, *Cemaleddin el-Kasımı ve Tefsirdeki Metodu*, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2007, s. 45-58.

191 Şükrü Arslan, “Mehâsinü't-Te'vil”, *DİA*, c. 28, s. 363-364; Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, s. 138-140.

Problemi, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2001, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Selami Bağcı, *Cemâleddin el-Kâsîmî'nin Mehâsinü't-Te'vil adlı Tefsiri ve Bilimsel Açardan Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2004, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gökçen Kalkan, *Cemaleddin el-Kasîmî ve Tefsirdeki Metodu*, Doktora Tezi, Erzurum, 2007, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

33. Bereketzâde İsmail Hakkı, *Envâr-ı Kur'ân*

Bereketzâde İsmail Hakkı (ö. 1336/1918), 1 Receb 1267'de (2 Mayıs 1851) İstanbul'da doğmuştur. Mektep tahsili sırasında hafızlık da yapmıştır. Medrese tahsili almış; tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, tasavvuf ve Arap edebiyatı alanlarında kendini yetiştirmiş, aşere okuyarak kıraat ilminden de icâzet almıştır. Mülkiye Mektebi, ardından Dârülfünun'daki tahsilleri yarım kalmıştır. Gazetelerdeki yazıları nedeniyle Akkâ Kalesi'nde üç yıldan fazla sürgün hayatı yaşamıştır. Halep ve Adana defterdarlığı, Akşehir kaymakamlığı, Beyrut İstinaf Mahkemesi reisliği yapmıştır. II. Meşrutiyet'ten sonra baş müddeiumumî, ardından da Temyiz Mahkemesi üyesi olmuştur. 1317 (1918) yılında İstanbul'da vefat etmiştir.¹⁹²

Bereketzâde'nin Bakara sûresi 142'nci âyette yarım kalan *Envâr-ı Kur'ân* adında bir tefsiri vardır. Mukaddimesine 11 Rebiulevvel 1324 (5 Mayıs 1906) tarihi düşülmüştür. Eserin Bakara sûresinin 53. âyetine kadar olan kısmı *Sırat-ı Müstakim* mecmuasınının 25 Rebiulahir 1328 (5 Mayıs 1910) tarihli 87'nci sayısından itibaren yayınlanmaya başlanmış ve 18 Cemaziyelahir 1329 (15 Haziran 1911) tarihli 146'nci sayısına kadar sürmüştür. Bir kısmı *Kelime-i Tayyibe* mecmuasında da yayınlanan bu yazılar ayrıca 1331 (1912) yılında kitap olarak da basılmıştır.¹⁹³ Bu durumda eserin yazımına 1906 senesinde başlandığı ve 1911 senesine kadar yaklaşık beş yıl yazılmaya devam edildiği anlaşılmaktadır. Eserin matbu kısmı birinci cüz'ün sonu olan Bakara sûresi 142'inci âyetle bitmiş olsa da müellif sonraki yıllarda *Sebilürreşâd* mecmuasının 1334 (1915) yılındaki 362-366 sayıları arasında Bakara sûresi 152-159 âyetleri arasındaki 7 âyetin tefsirini daha yayınlamıştır. Ancak daha önceki makalelerin başına *Tefsîr-i Şerîf Envâr-ı Kur'ân* serlevhası konulmuş iken bunlara konulmamıştır. Bu husus, bu âyet tefsirlerinin *Envâr-ı Kur'ân* serisinin bir devamı olup olmadığı hususunda şüphe uyandırmakta ise de zaman zaman daha önceki âyetlerin tefsirlerine göndermelerde bulunmuş

¹⁹² Mehmet Okuyan, "Bereketzade İsmail Hakkı", *DİA*, c. 5, s. 790-491.

¹⁹³ Bereketzâde İsmail Hakkı, *Tefsîr-i Şerîf Envâr-ı Kur'ân*, İstanbul: Sebilürreşâd Kütübhânesi, 1331.

olması bu şüpheyi ortadan kaldırmaktadır.¹⁹⁴

Bereketzâde, eserine on üç beyitlik manzum bir giriş ile başlamış, Kur'an'ın genel düsturlarını sıraladığı dîbâcede tefsirindeki metodunu da ortaya koymuştur. Nasıl manzum bir ifade, nazım halindeki bütün etkisini muhafaza etmek suretiyle nesre dönüştürülmek istendiğinde onun mantûku, mefhûmu, mücmelâtı, mahzûfât ve mukadderâtı, fasıl ve vaslı, müeddâ ve mahsûlü, rumûz ve işârâtı îzah ve izhâr olunarak tevsî edilmekte ise, i'câzı ve nazım-nesir arası benzersiz üslubu ile mümtaz olan Kur'an da, müfessirler tarafından bu yönleri îzah ve izhâr edilerek tefsir edilmiş; bazı âyetler diğerini veya bazı hadisler bazı âyetleri tahsîs veya neshetmiş olduğundan tefsir ederken buraları da gösterilmiş, bazen âyetin nüzul sebebinden, bazen de mekkî ve medenîsinden bahsedilmiştir. Bereketzâde de muhtasar tefsirinde bu yolu takip ettiğini ve Türkçenin imkânları ve kendi kudretinin elverdiği ölçüde Kur'an ifadelerini ya aynen nakle veya mukadderat ve işârâtını mezcederek şerh sûretiyle açıklamaya çalıştığını beyan etmektedir. Hıttâ, musallâ, ümmet-i vasat, rafes, ilm, salât-ı vustâ gibi medlûlleri hususunda müfessirler arasında ihtilaf bulunan; veyâhut i'timâr, ihsâr, hüdâ, i'tizâl, îlâ', terabbus, kurû', ba'l, havl, hıtbe, kürsî vs. gibi fıkıh, usûl-i fıkıh, ilm-i kelâmda ıstılâh veya tabîr-i mahsûs veyâhut bir mebhase veya bir meseleye me'haz olmuş; veyâhut 'sümme'stevä ile's-semâ', 've izâ kadâ emran fe-innemâ yekûlu lehû kün fe-yekûn', 'hattâ yetebeyyene lekümü'l-haytu'l-ebyed mine'l-hayti'l-esved mine'l-fecr', 'hel yenzurûne illâ en ye'tiyehumu'llâhu fi zulelin mine'l-gamâmi ve'l-melâike', 'fe-kâle lehum'ullâh mûtû sümme ahyâhum', 'vesi'a kürsiyyuhu's-semâvâti ve'l-arz' gibi mecâz, kinâye ve temsîl tarîkiyle îrâd buyurulmuş kelime ve tabirler aynen nakledilmiş, sonra tefsirlerde beyan edildiği vecih üzere müradif ve mukabilleri veya tarifleri zikredilerek murad edilen mana îzah edilmiştir. Zamirler ile işâret isimlerinin merci ve müşârunileyhleri, ihtilaf bulunduğu takdirde yine zamir veya işâret ismi ile nakledilmiş, sonra merci ve müşârunileyhleri tefsir sûretiyle gösterilmiştir.¹⁹⁵ Ardından tefsir ve te'vil ıstılahlarını açıklamış, tefsire olan ihtiyacı dile getirdikten sonra tefsir yapmanın zorluklarını beyan ederek dibaceyi tamamlamıştır.

Bereketzâde, eser içerisinde rumûzlarla gösterdiği kaynaklarını da zikretmiştir. Bunlar Zemahşerî, Râzî, Beyzâvî, Hâzin, Şeyhzâde, Ebussuûd, Bursevî, Âlûsî ve Abduh tefsirleridir.¹⁹⁶ Bunlar müellifin en çok atıfta bulunduğu müfessirlerdir. Bunların dışında da bir hayli eserden istifade etmiştir.

Eser, geniş izahlı Türkçe meâl ve tefsir niteliğindedir. Özellikle besmelenin

194 Bkz. Muhammed Coşkun, *Bereketzade İsmail Hakkı'nın Envâr-ı Kur'an Tefsiri ve Diğer Tefsir Yazıları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2008, s. 53-54.

195 Bereketzâde, *Envâr-ı Kur'ân*, s. 9-10.

196 Bereketzâde, *Envâr-ı Kur'ân*, s. 18.

ve Fâtiha sûresinin tefsiri üzerinde çok durulmuştur. Bu arada çeşitli yan başlıklarla tefsir tarihi, te'vil, belâgat, insanın yaratılışı gibi konular da işlenmiştir.¹⁹⁷ Bu tefsiri önemli kılan başlıca husus, yazıldığı dönem göz önüne alındığında, uzun zamandır dile getirilen Türkçe tefsir yazılması yönündeki temennilere bir cevap olmasıdır.¹⁹⁸ Bunun yanında Bereketzâde İsmail Hakkı'nın, âyetlerin yorumunda bilhassa güncel olaylara atıflarda bulunması bakımından Osmanlı'daki modern tefsir anlayışının ilk temsilcilerinden olması yönüyle de tefsir dikkat çekmektedir.¹⁹⁹

- Muhammed Coşkun, *Bereketzade İsmail Hakkı'nın Envâr-ı Kur'an Tefsiri ve Diğer Tefsir Yazıları*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2008, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

34. Tâhir el-Cezâirî, *Tefsîru'l-Kur'ân*

Tâhir b. Muhammed Sâlih es-Sem'ûnî el-Hasenî el-Cezâirî (ö. 1920), 20 Rebülâhîr 1268'de (12 Şubat 1852) Dımaşk'ta doğmuştur. Aslen Cezâyirli olup babası Fransız işgali nedeniyle 1847'de Şam bölgesine hicret etmiştir. İlk tahsilini babasından almış, Çakmâkıyye Mektebi'nde Arapça, Türkçe ve Farsçanın yanı sıra birçok ilmin temel meselelerini öğrenmiş, matematik, astronomi ve tarih gibi ilimleri tahsil etmiştir. Çeşitli eğitim kurumlarında öğretmenlik ve idarecilik, Suriye mekâtib müfettişliği yapmış, Şam İdâdî Mektebi'nde çeşitli dersler vermiştir. Suriye kütüphaneler müfettişliği görevine tayin edilmiştir. Mısır'a göç etmiş, yeğenin Cemal Paşa tarafından idam ettirilmesi üzerine Şerîf Hüseyin isyanına katılmış, 1919 sonlarına doğru Dımaşk'a geri dönmüştür. el-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Arabî üyeliği ve el-Mektebetü'l-Umûmiyye (Zâhiriyye Kütüphanesi) müdürlüğü yapmıştır. 6 Ocak 1920'de Dımaşk'ta vefat etmiş, Zülkifl Mezarlığı'na defnedilmiştir.²⁰⁰

Cezâirî'nin *Tefsîru'l-Kur'ân* adını taşıyan bir çalışması vardır. Eser Beyzâvî tefsiri üzerine bir hâşiye olup kaynaklarda *et-Tefsîru'l-kebir* şeklinde de anılan eserin yegâne nüshası *et-Tezkira ve fihâ Tefsîru'l-Beyzâvî* adıyla kayıtlıdır (Mektebetü'l-Esed, Zâhiriyye, nr. 11743-11746). Cezâirî sağlığında bütün eserlerini *et-Tezkiratu't-Tâhiriyye* şeklinde adlandırmıştır. Dört bölümden oluşan *et-Tezkiratu't-Tâhiriyye*'nin birinci bölümünü bu hâşiye oluşturmaktadır. Bütün âyetleri içeren tam bir hâşiye niteliği taşımayan eserde diğer kaynaklardan yapılmış nakillerin fazlalığı dikkat çekmekte olup daha çok İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye'nin eserlerinden alıntılar niteliğindedir. Tefsirde Arap dilinin ve kıraat ilminin önemine özel vurgu

197 Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, s. 140-141; Özel, a.g.m., s. 160-161.

198 Bkz. "Tebşîr-i Mühim: Türkçe Tefsîr-i Şerîf", *Sebülürreşâd*, c. 11, sy. 263 (12 Eylül 1329), s. 37.

199 Örnek yorumlar için bkz. Mehmet Suat Mertoğlu, "Kur'an'ın Güncel Olaylarla İlişkilendirilmesi", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları II*, s. 403, 404, 414.

200 Abdullah Emin Çimen, "Tâhir el-Cezâirî", *DİA*, c. 39, s. 395-397.

yapan Cezâirî'nin eserinde dirâyet metodu ağır basmakta, fikhî ihtilâflara ve kelâm tartışmalarına temas edilmektedir. Müellif, yaşadığı dönemin tasavvuf anlayışına ciddi eleştiriler yönelmesine rağmen tefsirinde Muhyiddin İbnu'l-Arabî'den ve *el-İbriz* gibi bazı tasavvufî kaynaklardan nakillere yer vermiş, Tevrat ve İncil ile Kur'an arasında sık sık mukayeseler yapmıştır.²⁰¹

- Abdullah Emin Çimen, *Tahir el-Cezairi ve Tefsir İlmindeki Yeri*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1993, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

35. Musa Kazım Efendi, *Safvetu'l-Beyân*

Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi (ö. 1338/1920), 1275'te (1859) Tortum'da doğmuştur. Balıkesir ulemasından Ali Şuurî ve Lutfi Efendilerden dinî ilimler okumuş, İstanbul'a gelerek Kazasker Eşref Efendi ve Hoca Şakir Efendi'nin derslerini takip etmiş ve 1888'de icazet almıştır. 1907'de Şeyhülislamlik bünyesindeki Tedkik-i Müellefat başkâtipliğine, kısa bir zaman sonra da aynı meclisin azalığına getirilmiştir. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin ilim heyetinde olduğu için Sadrazam İsmail Hakkı Paşa kabinesinde şeyhülislam olmuş, bir ara sadrazam vekilliği de yapmıştır. Musa Kazım Efendi bundan sonra üç defa daha şeyhülislam olmuş ve azledilmiştir. Şeyhülislamlıktan uzaklaştırıldığı zamanlarda Mekteb-i Kudât, Medrese-i Süleymaniye ve Medresetü'l-Vaizîn'de müderrislik yapmıştır. Ülkeyi savaşa soktuğu iddiasıyla Edirne'ye sürülmüş ve Ramazan 1338'de (Mayıs 1920) burada vefat etmiştir.²⁰²

Musa Kazım Efendi'nin takrir ederek Ahmed Mithat Efendi'nin (ö. 1912) de yazıya geçirerek meydana getirdikleri bir tefsirden bahsedilmektedir ki Enâm sûresine kadar gelebilmiştir.²⁰³ Müellif bir yazısında "ilm-i tefsir ve ilm-i tasavvuf ile de pek çok iştilal ederek bu sayede Kur'an-ı Kerim'in on cüz'üne ait olan ve henüz gayr-i matbu bulunan takriben 3000 sahifeyi hâvî bir tefsîr-i şerîf vücuda getirdim"²⁰⁴ demektedir ki bu ifadeye nazaran eserin Tevbe sûresinde kaldığı anlaşılıyor. Musa Kazım Efendi takrîr ettiği tefsir derslerini bastırmaya başlamış ancak sadece Bakara sûresi 73. âyete kadar olan kısmı (I. cilt, 408 s.) 1336 tarihinde Matbaa-i Âmire'de basılabilmıştır.²⁰⁵ Zafer Koç, bazı

201 Abdullah Emin Çimen, a.g.m., s. 396; Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, s. 142-143.

202 *İlmiye Salnamesi*, İstanbul, 1334, s. 626-628; Bilmen, a.g.e., c. 2, s. 774-775; Abdülkadir Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1972, s. 233-237; Veli Ertan, *Meşhur Şeyhülislamlar*, İstanbul, 1969, s. 125-129; Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul: Milli Gazete Yayınları, 1981, c. 4-5, s. 157-158; Ferhat Koca, "Musa Kâzım Efendi", *DİA*, c. 31, s. 221-222.

203 *İlmiye Salnamesi*, s. 626.

204 Şeyhülislâm Musa Kazım, "Beyannâme", *Sırât-ı Mustakim*, c. 7, sy. 169 (17 Teşrinisani 1327 [30 Kasım 1911]), s. 198.

205 Eserin basım ve dağıtım sürecini yansıtan ilginç bir ilan için bkz. Recep Arpa, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Gazete ve Dergilerinde Yer Alan Tefsir İlanları", *Usûl İslam Araştırmaları*, sy. 16 (2011), s. 51-53.

eserlerde tefsirin basılmamış ciltlerinin kitapçı merhum İbrahim Subaşı'nın kitapları arasında bulunduğunun belirtildiğini, ancak bu bilgiyi teyit edemediğini ifade etmektedir.²⁰⁶

Eserde mukaddime bulunmayıp²⁰⁷ doğrudan Fâtiha sûresi tefsiriyle başlamaktadır. Tefsir kitaplarından anlam çıkarmaya kudretleri olmayanlara, Kur'an'ın hiç olmazsa zahîrî manasını ve mümkün olduğu kadar bazı ince manalar ve yüce hükümlerini, yazıldığı dönemin diliyle bildirmek niyetiyle yazılmıştır. Sistemik olarak müellif her âyeti tek tek ele almış, önce icmâlen manasını vermiş, sonra da 'tefsir' başlığıyla âyetlerin tefsirine girmiştir. Bir bütün teşkil eden âyetler incelendikten sonra 'hulâsa-i tefsîr' başlığı altında söylenenler özetlenerek âyetlere tafsilatlı mana verilmiştir. Âyetler tefsir edilirken kelimelerin manaları üzerinde durulmuş, âyet nahvî yönden genişçe tahlil edilmiş ve yer yer konular cedel mantığı içerisinde tartışılmıştır. Bu arada istitrât kabilinden tefsirle alakası olmayan konulara da girilmiştir. Bazen ilmî tefsir, bazen işârî tefsir konularına giren izahlar yapılmıştır. Eserde ağırlıklı olarak Arapça gramer konuları ve kelâmî meseleler üzerinde durulmuş, ancak anlatımda genel okuyucu seviyesi dikkate alınmış ve herkesin anlayacağı ölçüde sade bir anlatımla sunulmuştur.²⁰⁸

- Derya Cömert, *Şeyhülislam Musa Kazım Efendinin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Zafer Koç, "Şeyhülislam Musa Kazım Efendi (1858–1920) ve Safvetü'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an'daki Tefsir Metodu", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları II*, İstanbul: İYV, 2013, s. 447-482.
- Bilal Deliser, "Osmanlı Son Dönem Şeyhüislamlarından Musa Kâzım Efendi'nin "Safvetü'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an" Adlı Eserinde İşari Yorumlar", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Akademik Dergisi*, 2014, sayı: 6, s. 67-82.

36. Ahmed Hüsameddin Efendi, *et-Tefsîru'l-Kebîr*

Ahmed Hüsameddin Efendi ed-Dağıstânî (ö. 1925), 1848'de Dağıstan'ın

206 Zafer Koç, "Şeyhülislam Musa Kazım Efendi (1858–1920) ve Safvetü'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an'daki Tefsir Metodu", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları II*, İstanbul: İlim Yayma Vakfı, 2013, s. 457, dipnot: 31.

207 Zafer Koç, eserin başında "ifâde-i mahsûsa" denilerek kısaca eserin yazılış gayesinin anlatıldığını ifade etmekte ve kaynak olarak da eserin Matbaa-i Amire, 1336 baskısını göstermektedir. Bizim görebildiğimiz baskılarda "ifade-i mahsusa" şeklinde bir izahat yoktur. Eserin formlar halinde basılıp dağıtılmış olması nedeniyle bu farklılıkların meydana gelmesi muhtemeldir.

208 Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, s. 138; Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, s. 143-145; Özgel, a.g.m., s. 161; Zafer Koç, a.g.m., s. 456-474.

Tabasaran bölgesindeki Rükûkâl şehrinde doğmuştur. İlk tahsilini Nakşibendî-Müceddidî şeyhlerinden babası Seyyid Mehmed Saîd er-Rükûkâlî'den yapmıştır. Hac, eser telifi, irşad, ders vermek, sürgün vb. vesilelerle Mekke, Medine, İstanbul, Denizli, Uluborlu, Sivrihisar, Ankara, Bursa, Trablusgarp, Balıkesir gibi şehirlerde bulunmuştur. Fatih yangınında (10 Haziran 1918) evi ve istinsah ettiği yüz kadar eseri yanmıştır. 12 Nisan 1925 Cumartesi günü Cerrahpaşa'daki evinde vefat etmiş ve Edirnekapı Kabristanı'na defnedilmiştir. 1971'de mezarı Silivrikapı Kozlu Mezarlığı'na nakledilmiştir.²⁰⁹

Ahmed Hüsameddin Efendi, 1897'de sürgün edildiği Trablusgarp'ta *et-Tefsîru'l-Kebîr* ile bazı sûrelerin tefsirini ihtiva eden *Müşahhasâtu Suveri'l-Kur'âniyye* adında iki eser telif etmiş, fakat *et-Tefsîru'l-Kebîr* Fatih'teki yangında kaybolmuştur. *Müşahhasâtu Suveri'l-Kur'âniyye*'nin de Abese, Meryem, Hac, Enbiyâ, Kehf ve Tâhâ sûrelerinin tefsirlerini ihtiva eden yirmişer sayfalık altı bölümü yayımlanmıştır: *es-Sohbetu'l-Melei'l-A'lâ fî Tefsîri Sûreti 'Abese ve tevellâ* (İstanbul, 1328); *Rûhu'l-Hikem fî Tefsîri Kelimeti Meryem* (İzmir, 1332); *Huccetu'l-Hucec fî Tefsîri Sûreti'l-Hac* (İzmir, 1332); *Burhânu'l-Asfiyâ fî Tefsîri Sûreti'l-Enbiyâ* (İzmir, 1332); *Hikmetü'l-Envâr fî Tefsîri Kehfî'l-Esrâr* (İzmir, 1332); *Nûru'l-Esrâr fî Tefsîri Sûreti Tâhâ* (İzmir, 1332).

Müellifin *Vecîzetu'l-hurûf 'alâ menâtıkı's-suver* adlı Arapça eserinin Amme cüzüne ait bazı bölümlerinin Türkçe tercümesi olan *Esrâr* (İstanbul, 1339) adında da bir çalışması vardır. Arapça olarak telif ettiği, yine bazı surelerin tefsirini ihtiva eden *Edvâru'l-Âlem* adındaki risalesinin yangından kurtarılan Nâs ve Felak sûrelerine ait kısımları *Edvâr-ı Âlemden Parçalar* adıyla Kâzım Öztürk tarafından yayımlanmıştır (İzmir, t.y.).

Mezâhiru'l-vucûd 'alâ menâbiri'ş-şuhûd (İstanbul 1340, I-II) ise Kehf, İsrâ, Nebe' ve Mülk sûrelerinin tefsiridir. Kâzım Öztürk'ün *Kur'ân'ın 20. Asra Göre Anlamı* adıyla yayımladığı kitaplar bu eserin günümüz Türkçesine aktarılmış şekilleridir (Ankara 1974, 1976, I-II).²¹⁰

37. Mehmed Vehbi Efendi, *Hulasatu'l-Beyân*

Mehmed Vehbi [Çelik] el-Hâdimî (ö. 1949), 1862'de Konya'nın Hâdim ilçesi Kongul köyünde doğmuş, ilk tahsilini köyünde yaptıktan sonra Hâdim'de ve Konya'da medrese tahsilini ilerletmiştir. Tahsilden sonra müderris olarak göreve başlamış, ikinci meşrutiyetten sonra birinci ve ikinci mecliste mebusluk yapmış, ara dönemlerde tedris ile meşgul olmuştur. Cumhuriyet döneminde de birinci mecliste yer almış, 1923'te vekillik sıfatı düşünce kendisini ilimle meşguliye vermiştir. 27 Kasım 1949'da vefat etmiş

209 Turan Alptekin, "Ahmed Hüsameddin", *DIA*, c. 2, s. 90-92.

210 Turan Alptekin, a.g.m., s. 90-92; Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, s. 145-146.

ve Konya'da Ankara yolu üzerindeki Musallâ Mezarlığı'na defnedilmiştir.²¹¹

Mehmed Vehbi Efendi, 1327'de [Ocak 1912] Meclis-i Mebûsan'ın feshedilmesinden sonra Konya'ya dönerek tedrisata başlamış, seferberlik ilanından sonra da bütün vaktini telife hasretmiştir. Bu esnada yazmayı kararlaştırdığı Türkçe tefsirin telifine de başlamıştır. Müellifin Mâide sûresinin sonuna koyduğu notta belirttiğine göre, tercüme Muavvizeteyn'den başlayarak En'âm sûresinin nihayetine kadar tercüme olunduktan sonra aşağıdan yukarıya doğru takip olunan sıra terk olunup Fâtiha sûresinden başlanarak buraya kadar [Mâide sûresi] tercüme olunmakla en son tercüme olunan sûre Mâide sûresi olmuştur. Eseri yazmaya başladığı tam tarihi tespit edemesek de bazı sûrelerin sonlarına koyduğu notlardan anlaşıldığı kadarıyla Hadîd sûresinin sonuna koyduğu rumî 19 Mayıs 1329 Pazar, hicrî 26 Cemaziyelahir 1331 [1 Haziran 1913] tarihi yaklaşık bir fikir vermektedir. Müellif eserini sondan başa doğru yazmakta olduğunu göz önüne aldığımızda, eserin yazımına 1912 sonları ile 1913 yılı başlarında başladığını söyleyebiliriz. Tamamlanması ise rumî 16 Kanunievvel 1331 Çarşamba, hicrî 21 Safer 1334 [29 Aralık 1915] tarihine denk gelmiştir. En'am sûresini rumî 10 Mayıs 1331 Pazar, hicrî 9 Receb 1333 tarihinde tamamladığını belirttiğine bakılırsa müellifin bütün mesaisini bu eseri yazmaya hasrettiği ve yaklaşık üç yılda tamamladığı anlaşılmaktadır.

Müellif, Tegabun sûresinin sonuna düştüğü notta, rumî 29 Ağustos 1337 Pazar [29 Ağustos 1921] günü akşamı saat 11'de Ankara'da mebus arkadaşı Hacı Atuf Efendi'nin hanesinde sûrenin tebyizini tamamladığını belirttiğine göre müellif eserin basım safhasında tekrar gözden geçirdiği anlaşıyor.

Mehmed Vehbi Efendi, bu tefsirini Taberî, Râzî, Beyzâvî, Nesefî, Hâzin, Nîsâbûrî, Nahcuvânî, Ebüssuûd, Sıddîk Hasan Han gibi müfessirlerin tefsirlerindeki görüşlerden hareketle meydana getirmiş ve buna işaret etmek için eserin adını *Hulasatu'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân* koymuştur.

Eserde âyetler genellikle tek tek ele alınıp tercüme edilmiş, daha sonra açıklaması yapılmıştır. Bu açıklamalar daha ziyade kaynaklardan yapılan nakillere dayanır. Kelimelerin anlamları, nazımdaki edebî incelikler, kıraat vecihleri gibi hususlar üzerinde durulduktan sonra âyetin ilgili olduğu itikâdî, fikhî, ahlâkî, tarihî konularda bilgiler verilir. Eserde Ehl-i sünnet görüşleri esas alınırken diğer mezhep görüşleri de tenkid edilir.

Elmahlî Muhammed Hamdi Yazır'ın, "Benim tefsir, hocanın tefsirine göre bâkir mazmunlar, ince ilmî ve felsefî neşelerle dolu olduğu halde yine o

211 Mehmed Vehbi Efendi, *Hulasatu'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, İstanbul: Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1343-1341 [1925], c. 15, s. 655-658 [otobiyografi]; Remzi Ateşyürek, "Mehmed Vehbi Efendi", *DİA*, c. 28, s. 540-541.

rağbette... Allah'ın ona bir lutfu bu!... Vehbi Efendi tefsirini yazarken belki de hiç yorulmamıştır. Çünkü o bulduğunu yazmıştır...” sözü bu tefsirin değerini özetler niteliktedir.²¹²

Bu tefsir 1915'te tamamlanmış olmakla birlikte basımı ancak rumi 1339-1341 [1923-1925] yıllarında on beş cilt olarak yapılabilmiştir. Daha sonraki yıllarda çeşitli baskıları yapılan eserin Latin alfabesiyle ilk neşri 1966-1969 yıllarında gerçekleştirilmiştir.²¹³

- Remzi Ateşyürek, *Mehmed Vehbi Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*, Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 1994, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Sonuç

600 yılı aşkın uzun bir zaman dilimini ve 5 milyon kilometre kareye kadar yayılmış geniş bir coğrafyayı ifade eden Osmanlı Devleti, müslümanların tarihindeki en dikkat çekici dönemlerden birisini oluşturmasına rağmen pek çok yönüyle hala yeterli ilgiyi görmemiştir. Bu konuda Osmanlı'nın kendi torunlarına çok daha büyük sorumluluk düşmesine rağmen en büyük ihmali yine onlar yapmıştır. Osmanlı ulemasının Kur'an ve tefsir alanındaki faaliyetleri de bu ihmalden nasibini almış, uzun zamandan beri yeterince anlatılmadığı için zincirin kayıp halkası olarak devam etmiştir. Ancak özellikle son yirmi yılda yapılan çalışmalarla kayıp halka yavaş yavaş tamamlanmaya başlamıştır. Nitekim çalışmamızın alanı olan Osmanlı dirayet tefsirlerini genel veya özel olarak ele alan çok sayıda araştırma ortaya çıkmış ve Osmanlı dönemi tefsir ilminin tarihi serüveni belli oranda aydınlığa kavuşmuştur. En azından yazılan eserlerin künyeleri tespit edilmiş, büyük bir kısmı hakkında müstakil çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Ayrıca dönemin tefsir birikimi çeşitli bilimsel toplantılarda ele alınarak araştırmacıların dikkatleri Osmanlı dönemi üzerine çekilmiştir. Bütün bu faaliyetlerin neticesi olarak bugün Osmanlı dönemi tefsir çalışmaları hakkında hatırı sayılır bir literatür ortaya çıkmıştır. Yapılan bu çalışmalar yeterli olmamakla birlikte ilerisi için ümit ve heyecan vericidir.

Osmanlı toplumu, en üst kademesinden en alt kademesine kadar Kur'an'a ehemmiyet veren ve onu kendisine rehber edinen bir toplumdur. Kur'an'ı kendi çapında anlamak ve hayatını ona göre tanzim etmek bu toplumun ana ilkesi olmuştur. Bu nedenle de insanların bir araya gelme imkânı bulunduğu

212 Mehmet Sofuoğlu, *Lise Tefsir Dersleri: Yedinci Sınıf*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983, s. 57-58.

213 Mehmed Vehbi Efendi, *a.g.e.*, c. 15, s. 659 [ifade-i musahhih]; Bilmen, *a.g.e.*, c. 2, s. 793-792; Sofuoğlu, *a.g.e.*, s. 56-58; Remzi Ateşyürek, *Mehmed Vehbi Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 1994, s. 22-24, 26-140; İsmet Ersöz, “Hulâsatü'l-Beyân”, *DİA*, c. 18, s. 320-321.

veya bir şekilde eğitimden geçirilebildiği cami, tekke, saray toplantıları gibi mekanlarda Kur'an'ın manaları insanlara anlatılmış, sistemli eğitim kurumları olan medreselerde de tefsir ilmi öğretim faaliyetinin önemli bir parçasını oluşturmuştur. Hatta ilimler hiyerarşisi içinde tefsir ilmi zirvede görülerek bütün eğitim sistemi buna ulaştırılacak bir silsile halinde tertip edilmiştir. Tefsir ilminin alanına giren bütün bu faaliyetler neticesinde gerek sözlü ve gerek yazılı bir hayli tefsir çalışması ortaya çıkmış, bunlardan yazılı olanlardan bize kadar ulaşabilenler sayesinde geçmişin manzarasını ortaya koymak mümkün hale gelmiştir.

Osmanlı dönemine gelinceye kadar tefsir ilminde dönüm noktası sayılan bir hayli tefsir çalışması yapılmış ve bu eserlerin sonraki eserler üzerindeki tesirleri günümüze kadar devam etmiştir. Osmanlı uleması da bu hazır birikimi devralmış ve geleneğin belirlediği esaslar dairesinde bu birikimin sürekliliğine ve zenginleşmesine katkıda bulunmuştur. Bilhassa Zemahşerî, Râzî ve Beyzâvî tefsirlerinin derin etkileri olmuş, Osmanlı uleması bu eserlerdeki zâhirî tefsir anlayışını Kuşeyrî, Kâşânî, İbnü'l-Arabî gibi mutasavvıfların işârî tefsir anlayışı ile yanyana getirerek bu iki anlayışı birbirinin alternatifi olarak değil, birbirinin tamamlayıcısı olarak kullanmışlardır.

Osmanlı'da dirayet tefsirleri 15'inci yüzyıldan itibaren yazılmaya başlanmış ve bu yüzyılın başlarından 20'inci yüzyılın başlarına kadarki beş asırlık dönemde 40'a yakın dirayet tefsiri telif edilmiştir. Adet bakımından 15 ve 16'ıncı asırlar daha verimli görünürken 17 ve 18'inci asırlar mutasavvıfların yazdıkları tefsirler sayesinde kısır bir dönem olmaktan çıkmıştır. 19 ve 20'inci yüzyıllar dirayet tefsiri yazımının tekrar kıpırdanmaya başladığı dönemlerdir.

Osmanlı dönemini Tefsir ilmi açısından velut bir dönem sayanlar olduğu gibi yapılan çalışmaları yeterli görmeyenler de bulunmaktadır. Yapılan çalışmaları kendi şartları içerisinde yeterli görülebilir ise de Osmanlı ulemasının telif konusunda zayıf kaldığı söylenebilir. Nitekim bugün de akademik camianın bilimsel çalışma üretiminde ciddi eksiklikler bulunmaktadır. Aslında geçmiş ile bugün arasında çok da fark bulunmamaktadır. Akademisyenler uzun zaman ve emek isteyen yazmak gibi zor bir ameliye yerine daha kolay olan tarzları tercih etmektedirler. Buna rağmen, tefsirle ilgili bütün telifât göz önüne alındığında, Osmanlı döneminde her 20 yıla bir ciddi eser düştüğü de ifade edilmiştir.²¹⁴

Klasik dönemde metin merkezli bir ilim anlayışı hâkimdir. Her ilim dalında, çok sağlam eserler telif edilmiş ve sonra yazılan eserler bu metinlerin anlaşılması ve yorumlanmasına hizmet edecek şekilde gelişmiştir. Osmanlı'da da, telif, haşiye, şerh, tercüme, mufassal veya muhtasar olsun bütün tefsir çalış-

214 Özgel, a.g.m., s. 183.

malarının ana çatısını belirli kaynaklar oluşturmuş, diğer kaynaklardan da istifade edilmiş, tasnif, tertip, tahlil, tenkit, tashih ve itiraz kapsamına giren ilmî birikim ve yetenek isteyen katkılarla zenginleştirmişlerdir.²¹⁵

Tefsirler başta ilim erbabı ve talebeler açısından önceki tefsirlerdeki anlaşılamayan noktaları tavzih etmek, eksikleri tamamlamak, lüzumsuz tartışmalardan, uydurma rivayetlerden kaçınmak, Kur'an'ın zahir ve batın hakikatlerini cemetmek gibi gayelerle yazılmışlardır. Bazen bu maksatlara, Kur'an'ın manasını halkın anlayabileceği şekilde ifade etme gayesi de iştirak etmiştir.²¹⁶ Osmanlı uleması kendilerine ölçü olarak Zemahşerî ve Beyzâvî tefsirlerini esas almışlar, yaptıkları çalışmalarda bu iki eserin fevkinde bir eser ortaya koymaya gayret etmişlerdir. Ancak ne hazindir ki, ulemanın bu gayretleri yine kendi evlatları ve torunları tarafından yeterince takdir görmemiş, en saygın eser kabul edilen Ebussuûd tefsirine bile başkaları daha fazla itibar etmiştir.

Son olarak şu söylenebilir: Osmanlı tarihi, eşelendikçe altından yeni şeyler çıkan bir madene benzemekte, araştırmalar derinleştikçe yeni eserlere, yeni risalelere ulaşılmaktadır. Bu nedenle bu çalışmada zikredilen dirayet tefsirlerine yenilerinin katılması muhtemeldir. Belki bulunan eserler, bugüne kadar tefsir ilmi adına çizilen çerçeveyi değiştirmeyecektir; ancak şu ana kadar yapılan araştırmalar, kaynaklarda zikredilmeyen, kütüphanelere giremeyen nice eser bulunduğunu ortaya koymuştur. Osmanlı'nın torunlarına düşen, atalarının mirasına sahip çıkıp onu olduğu gibi, doğru şekilde, hem kendi nesillerine hem de dünyaya tanıtmaktır.

---

215 Özgel, a.g.m., s. 183.

216 Özgel, a.g.m., s. 183-184.

Osmanlı Dönemi Dirayet Tefsirleri

Muhammet ABAY

Özet

Osmanlı Devleti, İslam tarihindeki en dikkat çekici dönemlerden birisini oluşturur. Aynı zamanda kendisine kadar süregelen geleneklerin devamını temsil eder. Osmanlı uleması telif, haşiye veya tercüme olmak üzere bütün Kur'an'ı veya bazı sûreleri tefsir eden eserler yazmak suretiyle hem gelenekleri devam ettirmişler, hem de geleneğe katkıda bulunmuşlardır. Onların bu katkılarını tanıtan veya tahlil eden genel veya monografik çalışmalar yapılmış ve Osmanlı dönemi tefsir ilminin tarihi serüveni aydınlığa kavuşmuştur. Bu çalışmada, bir yandan konuyla ilgili çalışmaların seyri ortaya konulmuş, öte yandan dirayet tefsirleri ele alınarak müelliflerinin kısa biyografileri, yazdıkları tefsirlerin kısa tanıtım ve değerlendirmesi yapılmış ve hakkında yapılan çalışmalar zikredilmiştir. Böylece Osmanlı dirayet tefsirleri hakkında Türkiye'nin birikimi ortaya konulmuş ve ileride yapılacak çalışmalara ışık tutulması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Dirayet tefsirleri, Müfessirler.

Dirayah Tafsirs in the Ottoman Period

Muhammet ABAY

Abstract

The Ottoman State constitutes one of the most remarkable periods of Islamic history. It also represents the continuation of the ongoing traditions up to its time. By writing exegeses, translations, and glosses over glosses of the entire Qur'an, or certain chapters from the Qur'an, the Ottoman scholars both continued and contributed to the tradition. There are general or monographic works introducing or examining their contributions. With the help of these works, it has become possible to shed light over the historical episode of the exegesis studies during the Ottoman period. In this article, we will not only present the development of the works related to this subject, but also deal with the exegeses of *dirayah*, provide short biographies of their authors, brief introduction and evaluations of their works, and mention the works that were written about them. In this way, we will present the scholarly accumulation in Turkey in the field of the exegeses of *dirayah* written during the Ottoman period and aim to shed light for future works on the subject.

Keywords: Ottoman, Exegeses of dirayah, Exegetes.

